

T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ*SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİHSEL AÇIDAN ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ
ÜZERİNDE TÜRKİYE İLE İRAN'IN NÜFUZ MÜCADELESİ

T 107133

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tezi Hazırlayan : ABDUSSELİM BALCI

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Tarih ve No: 21.06.2001, 2001/08

Prof.Dr.Ömür Şakir
Babaoğlu

Doç.Dr.Alâeddin Yalçınkaya

Yrd.Doç.Dr. Bedri Gencer

KOCAELİ, 2001

ÖNSÖZ

20. Yüzyıl dünya devletlerinin hızlı bir şekilde yeniden yapılandığı, imparatorlukların dağılıp farklı ölçülerde bağımsız devletlerin oluştuğu bir yüzyıl olmuştur. Son olarak Sovyet İmparatorluğu dağılarak Asya ve Avrupa'da yeni devletlerin tarih sahnesine çıkmasına yol açmıştır. Bu devletler arasında Türkiye'yi oldukça fazla ilgilendiren, soy bağı bulunan Orta Asya Türk devletleri ve Azerbaycan da bulunmaktadır.

Çalışmanın konusu; Yeni bağımsızlık kazanan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri üzerinde Türkiye ile İran'ın nüfuz mücadelesi ve bu mücadelenin tarihsel arka planıdır. Bu konuyu işleyen tezin adı "Tarihsel açıdan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Üzerinde Türkiye ile İran'ın Nüfuz Mücadelesi" olarak seçilmiştir.

Çalışmanın amacı Orta Asya üzerinde, SSCB'nin dağılması ile birlikte yeniden alevlenen Türk- İran mücadelesinin tarihi arka planını ve bugün gelinen durumu inceleyerek bir karşılaştırma yapmak ve Türkiye ile İran'ın mücadele yöntemleri ile başarı grafiklerini incelemektir.

Çalışmada karşılaşılan en önemli sorun kaynak eksikliği olmuştur. Konu Türkiye için hayati denilebilecek bir öneme sahip olmasına rağmen üzerinde fazlaca çalışma yapılan bir konu değildir.

Konuya duyarlı olan TİKA ve İstanbul Ticaret Odası gibi kurumlar, konuyla ilgili eserleri okuyuculara sunma çabasındadırlar ancak Türkiye'nin içinde bulunduğu kriz bu kuruluşları da olumsuz etkilemiş ve 90'lı yılların başındaki hararetli çalışmalar oldukça hız kaybetmiştir.

Çalışmam süresinde değerli zamanından bana vakit ayıran hocama, kaynak bulmamda yardımcı olan arkadaşlarıma teşekkür ederim. İzmit, Mayıs 2001.

Abdusselim Balcı

İÇİNDEKİLER	SAYFA
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: BÖLGENİN TARİHİ VE BU GÜNÜ	5
1. ORTA ASYA'NIN TARİHİ	5
1.1. Türklerin İslamı Kabulüne Kadar Orta Asya.....	5
1.2. İlk Müslüman Türk Devletleri.....	7
1.2.1. Karahanlılar.....	7
1.2.2. Gazneliler.....	8
1.2.3. Selçuklular.....	9
1.2.4. Harezmşahlar.....	9
1.3. Moğollar.....	10
1.4. İran'da Türk Sülaleleri.....	11
1.5. Timur Devleti.....	12
1.6. Timur'dan Sonra Orta Asya.....	12
1.7. Rus Hakimiyeti.....	13
1.8. Rus Hakimiyetine Karşı Direnişler.....	14
1.9. Sovyetler Birliği Dönemi.....	15
1.9.1. SSCB'ye Karşı Direnişler.....	16
1.9.2. SSCB'nin Dağılması.....	17
2. BUGÜNKÜ ORTA ASYA'NIN GENEL DURUMU	18
2.1. Ekonomik Durum	18
2.2. Enerji Kaynakları ve Petrol Boru Hatları.....	19
2.3. Etnik İhtilaflar.....	23
2.4. Çevre Sorunları.....	24
2.5. Bölgesel İşbirliği Örgütleri.....	24
2.5.1. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT).....	24
2.5.2. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (KEİB), İktisadi İşbirliği Teşkilatı (ECO).....	25
3. BAĞIMSIZ ORTA ASYA CUMHURİYETLERİ	26

3.1. Kazakistan.....	26
3.2. Kırgızistan.....	30
3.3. Özbekistan.....	32
3.4. Türkmenistan.....	34
3.5. Azerbaycan.....	36
3.6. Tacikistan.....	39
4. İRAN'DA TARİHİ DÖNEMLER.....	40
4.1. Medler, Persler.....	40
4.2. Sasani İmparatorluğu.....	41
4.3. Arap Fethi, Samaniler ve Atabeylikler.....	41
4.4. İran'da Türk Asıllı Hanedanlar: Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar.....	42
4.5. İran Şahlığı, İran İslam Cumhuriyeti.....	42
II.BÖLÜM: TÜRKLERLE İRANLILARIN ORTA ASYA ÜZERİNDE NÜFUZ	
MÜCADELESİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	45
1. MÜCADELENİN TEMELLERİ.....	45
1.1. Orta Asya'da Türk-İran Mücadelesinin Başlaması.....	45
1.2. İlk Türk Devletleri İle İran'ın Mücadeleleri.....	46
1.3. Göktürklerle İran Arasında Mücadele.....	47
2. ARAPLAR'IN BÖLGEYE GELİŞİ.....	48
3. İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ – İRAN İLİŞKİSİ.....	49
4. TÜRKİSTAN HANLIKLARI İLE İRAN ARASINDA MÜCADELE.....	51
5. OSMANLI DEVLETİ'NİN ORTA ASYA POLİTİKALARI.....	52
5.1. Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'ya Bakışı.....	52
5.2. Osmanlı Devleti İle İran Arasında Mücadele.....	52
5.3. Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasında İlişkiler.....	53
5.4. Osmanlı Devletinde Pantürkçülüğün Gelişmesi, İttihat ve Terakki Partisi.....	56
6. CUMHURİYET DÖNEMİ ORTA ASYA POLİTİKALARI.....	60
6.1. Milli Mücadele Döneminde Türkiye'nin Politikası.....	60

6.2. Milli Mücadeleden Sonra Türkiye'nin Dış Türklere Bakışı.....	61
III. BÖLÜM: SSCB SONRASI ORTA ASYA'DA TÜRKİYE – İRAN NÜFUZ MÜCADELESİ.....	64
1. SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN DAĞILMASINDAN SONRA TÜRKİYE'NİN ÇABALARI.....	64
1.1. Politik Çabalar.....	64
1.2. Ekonomik Çabalar.....	69
1.3. Eğitim – Kültür Alanında Çalışmalar.....	72
1.4. İletişim Alanında Çalışmalar.....	73
2. İRAN'IN ORTA ASYA MÜCADELESİ.....	75
2.1. Politik Çabalar.....	75
2.2. İletişim Alanında Çalışmalar.....	77
2.3. Ekonomik Çabalar.....	78
IV.BÖLÜM: TÜRK-İRAN NÜFUZ MÜCADELESİNİN GÖRÜNEN NETİCESİ	81
1. 1990 ÖNCESİ MÜCADELENİN KARŞILAŞTIRILMASI.....	81
2. BUGÜNKÜ ORTA ASYA MÜCADELESİNİN KARŞILAŞTIRILMASI...	83
SONUÇ.....	97
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	99

TARİHSEL AÇIDAN ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ ÜZERİNDE TÜRKİYE İLE İRAN'IN NÜFUZ MÜCADELESİ

ÖZET

Orta Asya, tarih boyunca Türklerle İranlılar arasında kıyasıya mücadelelerin yaşandığı bir bölge olmuştur. Bölgenin ilk yerleşik kavmi olan İranlılarla, bu dönemde göçebe hayatı yaşayan Türkler arasında başlayan mücadele değişik boyutlarda günümüze kadar devam etmiştir.

Gazneliler ve Selçuklular döneminde Türk hakimiyeti İran'a kadar ulaşmış olmakla birlikte bu dönem Farsçanın ve İran sanatının zirveye ulaştığı dönem olmuştur.

1500'lü yıllarda İran'da kurulan Safevi Hanedanı ile birlikte İran'da Türk asıllı hanedanların iktidarı dönemi başlamış ve kısa aralıklar sayılmazsa 1925 yılına kadar İran'ı Türk asıllı hanedanlar yönetmiştir. Ancak İran, Türk asıllı hanedanlar döneminde Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki ilişkileri kesen devlet olmuştur.

1990 sonrası SSCB'nin dağılması ile birlikte bu kez farklı bir boyutta, Orta Asya'da kurulan Türk Cumhuriyetlerine yönelik olarak tarihi, Türk – İran nüfuz mücadelesi yeniden gündeme gelmiştir.

Bugün gelinen noktada, İran; uyguladığı değişken, gerçekçi politikaları, kültürel etkinliği, coğrafi yakınlığı gibi nedenlerle Türkiye'ye göre daha başarılı konuma gelmiştir.

INFLUENTIAL CONTENTION OF TURKEY AND IRAN ON CENTRAL ASIAN TURKISH REPUBLICS FROM THE HISTORICAL POINT OF VIEW

ABSTRACT

Central Asia has become a merciless struggle and challenge region between Turks and Persians throughout the history. The struggle that began between the Persians, the first residents of the region, and Turks who were living a nomadic life then, has continued up to now on various concepts.

Although Turkish hegemony which had spread over Iran at the time of Ghaznavids and Seljuks, this period is the peak of Persian language and art.

By the foundation of Safavid Dynasty in 1500's, the time of Turkish origin dynasty hegemony began and ruled Iran up to 1925 except short intervals. However, Iran had become the country that cut the relationship between Ottoman Empire and Turkistan.

The historical contention of influence on Turkish Republics, founded in Central Asia with the collapse and separation of CCCP after 1990, between Turkey and Iran, came to scene again in a different concept this time.

Today Iran with its variable realistic policies, cultural effectiveness, geographical nearness, has become more successful according to Turkey.

KISALTMALAR

A.A.	: Anadolu Ajansı
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DP	: Demokrat Parti
ECO	: İktisadi İşbirliği Teşkilatı
IMF	: Uluslararası Para Fonu
İKÖ	: İslam Konferansı Örgütü
İLESAM	: Türkiye İlim ve Edebiyat Eserleri Sahipleri Meslek Birliği
KEİB	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
O.A.C.	: Orta Asya Cumhuriyetleri
O.A.T.C.	: Orta Asya Türk Cumhuriyetleri
PKK	: Kürdistan İşçi Partisi
S.S.C.	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİKA	: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
TKA	: Türkçe Konuşan Ülkeler Haber Ajansları Birliği
TODAİE	: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü
TPAO	: Türk Petroller Anonim Ortaklığı
TSE	: Türk Standartları Enstitüsü
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu
YÖK	: Yüksek Öğretim Kurulu

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, zengin doğal kaynaklara ve jeo-stratejik konuma sahip Orta Asya Ülkeleri bir anda uluslararası toplumun ilgi odağı oldu. Komşu ülkelerin, bölgesel güçlerin ve çok uluslu şirketlerin bu ülkelere ilgi duyması doğal bir gelişmeydi. 90'lı yıllar içerisinde Rusya Federasyonu, Türkiye, İran, Suudi Arabistan, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği Ülkeleri, Pakistan, Çin, Japonya ve İsrail' in de bulunduğu bütün büyük devletlerin bölgedeki gelişmeleri yakından takip ettiği yıllar oldular.

Orta Asya'da bağımsızlık beklenmedik bir zamanda gelmiştir. Kimlik problemi, yerli aşiretler, demokrasiyi yerleştirme, öncelikle eski SSCB cumhuriyetleri olmak üzere dış dünya ile ilişkiler çözüm bekleyen sorunlardır. Önemli bir sorun da cumhuriyetler üzerinde yükümlülüklerinden kurtulan ama onları özgür bırakmaya hiç te niyetli olmayan bir Rusya'nın varlığıdır.

Bölgesel güç ülkeleri olarak Türkiye ve İran birbirlerine karşı bölgede belli avantajlar yakalamak için bir rekabete giriştiler. Her iki ülke de Sovyet Bloğu'nun çökmesi ile oluşan politik boşluğu doldurmak için, ortak etnik köken, dil, kültür, din, coğrafya ve tarihe dayandırdıkları birer nüfuz alanı oluşturma politikasını hayata geçirdiler. Bu iki ülkenin bölge üzerindeki nüfuz mücadelesi 90'lı yıllarda kızışmış olsa da Türkiye kültürel bağlarından, İran da coğrafi yakınlığından ötürü bu ülkelerle asırlardır ilgilenmişlerdir. Dolayısı ile mevcut nüfuz çatışmasının dinamiklerini tarihi sürecin içinde aramak gerekmektedir.

Amerika bölgeye yerleşme sevdasında iken Rusya elindekileri kaçırmama, etki alanını genişletme çabasıdadır. Amerika bölgeye daha kolay erişebilmek için Türkiye'yi bir araç olarak seçerken Rusya'da, Türkiye'yi çevreleyen ülkeler ile sıkı ilişkiler kurarak Türkiye'yi sınırlamaya çalışmaktadır. Rusya'nın bu politikasında sıkı diyalog içinde olduğu ülkeler arasında İran da yer almaktadır.

Orta Asya'da bugünkü bürokratların büyük çoğunluğu SSCB döneminde yetişmiş olduğu gibi, iktidardaki partiler de eski komünist partilerin devamı niteliğindedir. Demokrasi ülkeden ülkeye değişen dozlarda uygulanmakla birlikte batılı anlamda bir demokrasiden söz etmek için henüz çok erkendir. Cumhuriyetlerde

iktidarı ellerinde tutanlar muhalefeti susturma çabası içindedirler. Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan'da iktidar muhalefeti etkisiz hale getirmeye çalışırken Kazakistan ve Kırgızistan'da ülkeyi başkanlık sistemi ile idare eden eski komünistler iktidardadır.

SSCB döneminde etkin bir şekilde uygulanan küçük milliyetlere bölme politikası oldukça başarılı olmuşa benzemektedir. Öyle ki Türkçe konuşan Kırgızlarla Özbekler arasındaki kültürel farklar Farsça konuşan Taciklerle Özbekler arasındaki farktan daha büyüktür.

Orta Asya'dan daha çok pay kapma yarışına girişen büyük ülkelerle birlikte Türkiye ve İran da tarihsel rekabet alanı olan bölgede nüfuz mücadelesine girişmişlerdir. Bu mücadelede yanına batıyı ve özellikle ABD'yi alarak demokratik, laik, liberal sistemin temsilcisi olarak girmeye çalışan Türkiye'nin karşısında, Amerika dahil tüm emperyalist güçlere karşı çıkararak ezilen ve sömürülen milletlerin temsilcisi olma iddiasında olan İran yer almaktadır. İran aynı zamanda laikliğe karşı islamı sunmaktadır. İran, mücadelesinde müttefik olarak Rusya'yı seçmiştir.

Gerek Türkiye'nin gerekse İran'ın Orta Asya ile olan münasebetleri hakkında akademik, ancak daha ziyade popüler çalışmalar yapılmıştır. SSCB'nin dağılmasından sonra başlayan mücadele ise oldukça yeni olduğundan bu konudaki çalışmaların çoğu gazeteci formatında çıkmışlardır.

Çalışma bir tarihi süreci incelediğinden sık sık bu süreci dönemlere ayırmak gerekecektir. Burada tarihi dönemleri incelenen iki ülke açısından ele alınacağı gibi, yeni bağımsız cumhuriyetlerin tarihi serüveni de incelenecektir. Mücadelenin tarihsel arka planı önemli olduğundan Türklerin tarih sahnesine devlet olarak çıkması ile birlikte bir mücadelenin gündeme geldiği de düşünülerek bu dönemden başlayarak mücadelenin tarihi seyri ele alınacaktır.

Tez konusu olarak sadece Orta Asya Türk cumhuriyetleri üzerindeki Türkiye – İran nüfuz mücadelesini seçmekle birlikte bir Kafkas ülkesi olan Azerbaycan'ı da mücadelede etkin rolü nedeniyle değerlendirmek gerektiği gibi, Türk asıllı olmayan Tacikistan'a da konu bütünlüğü nedeniyle değinmek gerekmektedir.

Tez çalışmasının amacı Orta Asya üzerinde Türklerle İranlıların milattan önceki asırlardan beri var olan mücadelelerinin dönemler halinde incelenmesi, bu mücadele sürecindeki önemli faktörlerin değerlendirilmesi ve günümüzde Türkiye ile İran arasındaki mücadelenin geldiği aşamanın incelenmesidir. Bu arada tarihsel süreçte bölge üzerinde etkin olan Rusya'nın bölgeye yönelik olarak yaptıkları da incelenecektir.

Tez çalışmasında Orta Asya üzerinde Türk – İran mücadelesinin, Orta Asya'nın Rus işgali altında kaldığı 19. Yüzyılın sonları ile 20. Yüzyıl haricinde tarih boyunca sürmüş olduğu gerçeği incelenecektir. Bu mücadelede Türklerle İranlıların 15. Yüzyıla kadar başa baş bir mücadele sergiledikleri, 15. Yüzyıl ve sonrasında ise İran'ı da ele geçiren Türklerin bölgeye hakim oldukları görülecektir. OAC'nin, Tacikistan hariç birer Türk Cumhuriyeti olmaları bugün de bölgenin Türk hakimiyetinde olduğunu kabul etmemizi haklı çıkaracaktır.

Ancak 15. Yüzyıl'dan sonraki Türk hakimiyetinde bölgenin bir Fars kültür alanı olması gerçeği de konunun değişik bir boyutudur. Öyle ki İran'la kıyasıya mücadele eden Karahanlılar, Selçuklular ve Buhara ile Hokand Hanlıklarının Farsçayı resmi dil olarak kullandıkları, Osmanlıların da kültür dili olarak Farsça'ya önemli bir katkıda buldukları bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tez çalışmasında Türklerin askeri açıdan genelde güçlü olmakla birlikte politik açıdan aynı başarıyı gösteremedikleri, bugün de Orta Asya'ya yönelik mücadelede yaşanan başarısızlıkların temelinde bu durumun yer aldığı ortaya çıkmaktadır.

Tez çalışmasında; Orta Asya Cumhuriyetlerinin yakın tarihleri incelenirken Prof. Dr. Mehmet Saray'ın "Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi" isimli eseri öncelikli kaynak olarak alınmıştır. Yakın tarih açısından önemli bir kaynak ta B. Zakir Avşar ve Ferruh Solak'ın birlikte kaleme aldıkları "Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri" dir. Daha önceki tarihi dönemler için, Károly Czeplédy'in "Bozkır kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri" isimli eseri ve Jean – Paul Roux'un "Türklerin Tarihi" isimli eseri temel kaynaklardır. Mücadelenin son dönemleri ele alınırken Andrew Mango'nun "Türkiye'nin Yeni Rolü" isimli eserinden oldukça faydalanılmıştır.

Tez çalışması ağırlıklı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Asya Hanlıkları ile ilişki kurmaya başladığı dönemden sonraki mücadeleyi ele almaktadır.

Ancak mücadelenin öncesi kayda değer olduğundan inceleme sınırları içine alınmıştır.

Tez çalışması dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölüm; Bölgenin tarihini içermektedir. Burada Orta Asya'da ve Azerbaycan'da tarih boyunca kurulan devletler Türk – İran mücadelesindeki etkileri de dikkate alınarak genel hatları ile ele alınmıştır. Aynı bölümde İran tarihinin gelişimi kısaca izah edilmiştir. Orta Asya'da Sovyet sonrası kurulan devletler ele alınırken bugünkü mevcut sorunlar ve yapılara da değinilmiştir.

İkinci bölüm; Türk –İran mücadelesinin tarihi seyrini içermektedir. Burada Türklerin tarih sahnesine çıkışından itibaren Orta Asya ile ilgili çabaları ele alınmış, buna karşılık İran'ın Kadim İran tarihinden itibaren Orta Asya'ya yönelik mücadelesi irdelenmiştir. Osmanlı devletinin Orta Asya Hanlıkları ile ilişkileri incelenirken Osmanlı Devletindeki Pan- Türkçü hareketler ile İttihat ve Terakki hareketine değinilmiştir.

Üçüncü bölümde; Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra bölge üzerindeki Türkiye – İran nüfuz mücadelesi incelenmiştir. Bu bölümde Türkiye ile İran İslam Cumhuriyeti arasında geçen Orta Asya'nın genç Türk Cumhuriyetlerinin yanı sıra Tacikistan ve Azerbaycan üzerinde kıyasıya nüfuz mücadeleleri ele alınmıştır.

Dördüncü bölüm; Bir muhasebeyi içermekte ve Türk – İran mücadelesinin tarihsel seyri karşılaştırılmakta, günümüzde görünen sonuçları üzerinde durulmaktadır.

I. BÖLÜM: BÖLGENİN TARİHİ VE BU GÜNÜ

1. ORTA ASYA'NIN TARİHİ

Orta Asya'nın bilinen tarihinde Türkler ve onlarla sürekli mücadele halinde bulunan Çinliler ve İranlılar önemli yer tutar. Diğer bir güç olarak, 1400'lü yıllarda toparlanan Ruslar 1500'lü yıllarda gözlerini Orta Asya'ya çevirmiş ve 1800'lü yılların sonunda Orta Asya'nın hakimi konumuna gelmiştir.

1.1. Türklerin İslamı Kabulüne Kadar Orta Asya

Orta Asya, kavramı ile coğrafi olarak tanımlanan sınırlar çok net değildir. Orta Asya ile sadece Maverâünnehir bölgesi kastedilebileceği gibi, İstanbul'dan Çin'e kadar uzanan bölgeyi anlamakta mümkündür. Kültürel açıdan bu bölge Türk-Fars uygarlığı etki alanıdır.¹

Bağımsız bir Orta Asya tarihi oldukça zor oluşturulabilir. Çünkü Bölgede nüfus hareketleri sürekli olmuştur. Bu hareketlerin bazıları emperyalist amaçlı, bazıları iklim değişiminden kaynaklanan göçlerdir. Neticede sürekli yapı değişmiştir. Tarihsel süreçte yerleşik ve göçebe halk göze çarpar. Bu yapıda ilk yerleşik toplum İran'dır. Türkler Çin settinden Sibiryaya tüm Orta Asya'da göçbedirler.² M.Ö. 8. Yüzyılda Maverâünnehir Sakaların elindedir. Sakalar İrani göçebe kabilelerdir. M.Ö. 6. Yüzyılda ise Sakalar, İran'da kurulan Ahameni(Pers) İmparatorluğunun egemenliğine girerler. M.Ö. 4. Yüzyılda Sakalar yeniden bağımsızlık kazanırlar. Kuzeybatı Çin dolaylarında ise Toharların hakimiyeti vardır. Bu hakimiyet M.Ö. 2. Yüzyıla kadar sürmüştür. M.Ö. 331'de Makedonyalı İskender İran imparatorluğunu yıkararak bölgeye hakim olur. M.Ö. 2. Yüzyılda Hunlardan kaçan Yüeciler

¹ Olivier Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Metis Yayınları, 2000, s. 29.

² Faruk Akkam, "Orta Asya'da Türkiye- İran Nüfuz Mücadelesi", (Yayınlanmamış Y.L.T. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998), s. 8.

Maveraünnehirde Kuşan devletini kurarlar.³ Kuşanlar M.S. 3. Yüzyıla kadar İran ile Hindistan arasındaki sahada hüküm sürerler.⁴

Mahmud Kaşgari, milattan önceki yıllardan itibaren Maveraünnehir'in Türk ülkesi olduğunu, daha sonra bölgeye gelen İran'luların burayı bir acem ülkesi haline getirdiğini söylemektedir.⁵

Bilinen ilk büyük göçebe federasyonu Hiung-Nu'lardır. Bu devletin büyük hükümdarları Teoman ve Mete'dir.⁶ Hiung-Nu, Hunlara Çinlilerin verdiği isimdir. M.Ö. 3. Yüzyıl boyunca imparatorluk oluşturan Hiung-Nu'lar bu tarihten sonra Çin'e akınlar düzenlemeye başlamışlardır. M.S. 174 sıralarında Toharlara karşı saldırıya geçmişler ve Toharları daha batıya sürmüşlerdir.⁷ M.S. 48'de bu devlet Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunda Çin'in diplomatik girişimlerinin yanı sıra iç çekişmeler de etkili olmuştur. 93'te Siyenpiler bu devlete kesin olarak son vermişlerdir. 2. Yüzyılda Hun İmparatorluğu (Avrupa) kurulmuştur.⁸ 350'de doğudan gelen Hun kabilelerinin baskısıyla kavimler göçü yaşanmıştır.⁹ 434'te tahta çıkan Attila döneminde oldukça geniş sınırlara ulaşmış, 453'te Attila ölünce imparatorluk parçalanmıştır.

Orta Asya'da daha sonra Eftalitler, Avarlar, Asiler, Kangküler, Göktürkler egemen olmuşlardır. Eftalitler (Akhunlar) Horosan'a girerek Sasani hükümdarı Firuz I'le (459- 484)'te karşılaşmışlar ve Hint- İran dünyası üzerinde bir yüzyıl boyunca egemen olmuşlardır. 7. Yüzyılın ikinci yarısında ise artık onlar kalmamıştır. Göktürk hükümdarı İstemi Kağan döneminde (525-575) Sasani İran ile ilişkiler kurulmuş, Kral Hüsrev bir kağan kızı ile evlenmiştir. İran ordusuna paralı Türk askerler alınmaya başlanmıştır. Birleşen Türkler ve İranlılar Eftalitleri yenerek ganimeti

³ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1998, s. 29.

⁴ Károly Czeplédy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, Çev.Erdal Çoban, İstanbul: Özne yayınları, 1998, s. 17.

⁵ Kurt, a.g.e., s. 28.

⁶ Jean- Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, Çev.Galip Üstün, 6.b., İstanbul: Milliyet yayınları, 1998, ss. 33-34.

⁷ Czeplédy, a.g.e., ss. 16-17.

⁸ Roux, a.g.e., ss. 36-37.

⁹ Czeplédy, a.g.e., s.18.

paylaşmışlar, İranlılar Baktriane'yi ele geçirmişler, Türklerse eski İran uygarlığı ülkesi olan Sogdiana'ya girerek uzun dönemde bölgeyi Türkleştirmenin temelini atmışlardır. Çok sonraları bu bölgeye Türkistan adı verilecektir.¹⁰ İran- Türk ittifakı uzun süreli olmamış, araları açılınca Göktürkler Bizans ile ittifak yapmışlar ancak Bizans'ın Göktürlere bakışı da pek dostça olmadığı için bu ittifak ta uzun sürmemiştir. İran ile Türkler arasında 588-597 yılları arasında savaşlar yaşanmıştır. Bu savaşlarda Göktürklerin zabdedtikleri ülkeler ve bu ülkeler üzerinde İran'ın çıkarları etkili olmuştur. 550'lerden sonra bölgeye Hazarlar hakim olmaya başlamışlardır. Hazarlar Sasanilerle savaş halindedirler ve Bizans'la ittifak oluşturmuşlardır. 627'de Hazarların asker desteği ile Bizans Sasanileri bozguna uğrattır. 630'da tam bağımsız olan Hazarlar 651'de Arap saldırılarıyla karşılaşır. İlk saldırılar püskürtülür. 722'de Araplar önemli başarılar elde ederler. 737'de Hazarları ağır bir yenilgiye uğrattırılar, Hazarlar Arap hakimiyetini ve İslamiyeti kabul ederler. Hazarların varlığı 1016 yılına kadar sürer.¹¹

Emeviler döneminde başlayan Arap saldırıları Kuteybe b. Müslim komutasındaki Arapların bölgeye girmesiyle neticelenir. Arap hakimiyetine karşı Türk direnişi sürer. Emevi hanedanının yıkılıp Abbasilerin işbaşına geçmesinde Türk komutan Ebu Müslim oldukça etkili rol oynar. Ancak Abbasiler daha sonra kendileri için tehlikeli gördükleri Ebu Müslim'i öldürürler.¹²

1.2. İlk Müslüman Türk Devletleri

1.2.1. Karahanlılar

İlk Müslüman Türk devleti 840- 1212 yılları arasında yaşamış olan Karahanlılardır. Karahanlı devleti ilk olarak Issık Gölü civarında kurulur, daha sonra Doğu Türkistan'a gelirler. Samani Devletini yıktıktan sonra Maverainnehir'e

¹⁰ Roux, a.g.e., ss. 32-51

¹¹ Kamuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: Bilgi yayınevi, 1984, ss. 161-244.

¹² V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990, ss. 210-213.

yerleşirler. Karahanlılar Satuk Buğra Han döneminde Abbasilerin İran'da başlayan bir ayaklanmayı bastırmak için onlardan yardım istemesi üzerine ayaklanmayı bastırırlar, bir zaman sonra da müslüman olurlar.¹³ Bu dönemde Horasan ve Maverâünnehir'de İran'lı bir komutan Saman oğulları devletini (874-999) kurar. Bu devlet İran asıllı olmasına rağmen sünnidir.¹⁴ Karahanlılar bu devletle sürekli savaş halinde bulunurlar. 975-987 yılları arasındaki Karahanlı saldırılarını Saman oğulları, Selçukluların yardımı ile durdururlar. 999'da Karahanlılar, Samani Devletini ortadan kaldırırlar. 1042'de iç çekişmeler nedeniyle ikiye ayrılırlar ve 1211'de sona ererler.¹⁵ Karahanlılar İran kültürüyle kaynaşmışlardır. Daha sonra kurulan Gazneliler ve Selçuklularda İran etkisi daha fazla görülür. Farsça ve İran sanatı doruğa ulaşır. 12. Yüzyılda Ahmed Yesevi gibi halk erenleri ise Türkçe yazmaktadırlar.¹⁶ Karahanlılar islami inanca uyararak müslüman olmayan komşu Türklerle savaşmışlardır.¹⁷

1.2.2. Gazneliler

Gazneliler, Saman oğullarına tabi olarak yaşamakta iken Karahanlılar'ın bu devlete son vermesi ile bağımsız olurlar. Sultan Mahmut döneminde devlet en parlak dönemini yaşar. Asıl yayılma yönü Hindistan olmakla birlikte Karahanlılar'a karşı seferler yapılmıştır. Sultan Mahmut'un ölümünden sonra Selçuklular ile de çatışmalar 1040'ta yapılan Dandanakan savaşında Selçuklular Gazne ordusunu ağır bir yenilgiye uğratar. Gazneliler- Selçuklular mücadelesi bundan sonra da sürer. 1187'de Gur'lar Gazneli devletine son verir.¹⁸

¹³ M.Çağatay Uluçay, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1975, ss. 1-4.

¹⁴ Roux, **a.g.e.**, s. 107.

¹⁵ Gürün, **a.g.e.**, ss. 278-284.

¹⁶ Roux, **a.g.e.**, ss. 107-112.

¹⁷ Erdoğan Merçil, **Müslüman- Türk Devletleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 32.

¹⁸ Gürün, **a.g.e.**, ss. 288-296.

Gazne hükümdarı Sultan Mahmud İran edebiyatında adalet ve insaf timsali bir hükümdar olarak belirtilmiştir.¹⁹

1.2.3. Selçuklular

1040-1157 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir. Karahanlılar ve Gaznelilerle mücadele etmişlerdir. 1050'li yıllarda Bağdat'ta yaşanan şii- sünni çekişmelerinin şiddetlenmesi üzerine halife Bağdat'a hakim olan şii Büveyhiler'e karşı Tuğrul Bey'den yardım istemiş, yardıma giden Selçuklu ordusu Bağdat'a girerek Büveyhoğulları devletine son vermiştir. 1157'de Selçuklular parçalanmıştır.²⁰ Selçuklular'ın İran'ı fethi ile Türk- Fars alemleri arasında sınır kalmamıştır. Türk-Fars kültürü 800 yıl boyunca yaşamıştır. Anadolu'dan Hindistan'a kadar uzanan bölgede emir ve sultanların hemen hepsi Türk, yönetim ise hem dil hem de kadro olarak Farisi olmuştur. Selçuklular'da da sultan Alparslan Türk, buna mukabil vezir Nizamü'l -Mülk Farisidir.²¹

1.2.4. Harezmsahlr

Harezmi, bugün Hive olarak bilinen yerdir. 1098'de bölgeye vali olan Anuş Tekin ile Harezmsahlr dönemi başlar. Selçuklular ve Kara-Hitaylarla çatışmışlardır. 1220'de Cengiz Han Harezmsahlr'a fiilen son verir. 1231'de de Harezmsahlr Celaleddin moğollarla mücadelesinde yenik düşer ve Harezmsahlr sona erer.²²

¹⁹ Merçil, a.g.e., s. 41.

²⁰ Gürün, a.g.e., ss. 326-327.

²¹ Roy, a.g.e., ss. 34-36.

²² Gürün, a.g.e., ss. 399-416.

1.3. Moğollar

Moğolların parlak devri 1206'da Cengiz'in büyük hakan olması ile başlar. Cengiz hızlı bir fetih dönemini başlatır. 1220'de Harezmsahlara son verirler. İran'da belki de o güne kadar görülmemiş bir kıyım gerçekleştirirler. 1227'de Cengiz'in ölümünden sonra da fetihler sürer. 1230'da İran Azerbaycan'ı ele geçirilir. 1243'te Selçuklu ordusu dağıtılarak Selçuklular Moğol egemenliği altına alınır. 1303'te ise Çin'deki Kubilay Han'ın büyük kağanlığı fiilen kabul edilse de Moğollar bölünürler. Altınordu, İlhanlılar ve Çağatay hanlıkları bağımsız duruma gelir.²³

Altınordu devleti Rusya'yı egemenliği altında tutması dolayısı ile tanınır. Bu devletten daha sonra göreceğimiz gibi Özbekler bağımsızlık kazanarak ayrılmışlardır. Cengiz İmparatorluğu varisi olan Altın ordu devleti, iki buçuk asra yakın bir süre başta Moskova prensliği olmak üzere Rus Prenslüklerini egemenliği altına almıştır. Bunlardan Moskova prensi müthiş İvan, 1552'de Altın ordu devletinin parçalanması ile oluşan Kazan Hanlığına 1552'de, Astrahan hanlığına ise 1555'te son vermiştir. Böylece Moskova geniş bir Müslüman kitleyi egemenliği altına almış ve zorla hristiyanlaştırma politikası başlamıştır.²⁴

İlhanlılar, Cengiz'in torunlarından Hülagü'ya düşen topraklarda kurulur. 1338'de dağılan İlhanlıların topraklarında çeşitli devletçikler kurulur. Timur bu devletçiklere son verdiği zaman İran tek bir hükümdar idaresinde birleşir. Çağatay hanlığı ise Türkistan topraklarında kurulur. Kısa bir dönem sonra Türkleşir. 1678'de yıkılır.²⁵

²³ Gürün, a.g.e., ss. 425-430.

²⁴ Roux, a.g.e., ss. 166-202.

²⁵ Gürün, a.g.e., ss. 446-570.

1.4. İran'da Türk Sülaleleri

İlhanlı devleti yıkılınca İran'da Türk ve İran kökenli devletler kurulmuştur. Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri Türk asıllı devletlerdir. Bu iki rakip devlet 14. Yüzyılın ortasında hemen hemen aynı zamanda kurulmuşlardır. Karakoyunlular Timur'a karşı çıkarken Akkoyunlular Timur'u dost edinmişlerdir.²⁶ Şii Karakoyunlu devletine 1470 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan son vermiştir. Akkoyunlular, Horasan'dan Kafkasya'ya kadar geniş bir devlet kurmuşlardır. Tebriz'i başkent yaptıkları için İran'da Türk nüfusun artmasını sağlamışlardır. 1503'te Safevi Şah İsmail bu devlete son vermiştir. Şah İsmail'de Türk'tür ancak kurduğu devlet Anadolu ile Türkistan'ın ilişkisini kesmiş, arada bir duvar oluşturmuştur.²⁷

Şah İsmail'in Safevi devleti, Osmanlı devleti ile şiiilik propagandası nedeniyle çatışmıştır. 1524'te Yavuz Sultan Selim İran üzerine sefer düzenlemiş, Şah İsmail'i yenilgiye uğratmıştır. Şah İsmail'in yenilgisi bu devletin batı'ya doğru ilerleme şansını yitirmesine neden olmuştur. İran yönünü doğuya çevirdiğinde orada başka bir Türk devleti olan Özbekleri bulmuştur. İran'da Türkler azınlık olmalarına rağmen en yüksek askeri ve sivil görevlerde yer almışlar, maddi imkanları ellerinde tutmuşlardır. Türklerle İranlılar arasında daima karşılıklı nefret oluşmuştur. İran'da Türkler, Türkçe konuşmuş ama Farsça yazmışlardır. Osmanlı Türkiyesine ise amansız bir düşmanlık beslemişlerdir. İran'da Türkler uzun dönem vezirlik makamına İran'lıları getirmişlerdir. Şah Abbas döneminde ise (1588-1629) ilk defa vezirlik makamına da bir Türk'ü getirilmiştir. Ama tüm bunlar İran-Türk hükümdarlığının bir İran hükümdarlığına dönüşmesini engellememiştir.²⁸

Safevi hanedanı 1736'da Nadir Şah tarafından sona erdirilmiştir. Nadir Şah'ta Afşar boyundan bir Türk'tür. Nadir Şah 1747'de öldürülmüştür. 1779'da Türk asıllı Kaçar sülalesi iktidara gelmiştir. Arada geçen 32 yıl İran'da , İran'lı Zend sülalesi iktidarda kalmıştır. Kaçar sülalesi 1925 yılına kadar İran'ı yönetmiş, bu tarihte

²⁶ Roux, a.g.e., s. 186.

²⁷ Gürün, a.g.e., ss. 485-493.

²⁸ Roux, a.g.e., ss. 198-200.

Pehleviler iktidara gelmişlerdir. Yani, aradaki kısa dönemler sayılmazsa 1500-1925 yılları arasında İran'ı Türk sülaleler yönetmiştir.²⁹

1.5. Timur Devleti

1370- 1507 yılları Timurlular devletinin yıllarıdır. Timur döneminde devletin sınırları Hindistan'dan İzmir ve Şam'a kadar genişlemiştir. 1405'te Timur'un ölümünden sonra taht kavgaları başlamış, devlet Timur'un oğulları arasında bölünmüştür. Bunlardan Şahruh Horasan'a yerleşmiş, Maveraünnehir ve Azerbaycan'ı egemenliği altına almıştır. Özbekler, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Çağatayların hücumlarına maruz kalan devlet Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından 1469'da çöküntüye uğratılmıştır. Yalnız Horosan'da tutunabilen Timurlu han Hüseyin Baykara'dan sonra bu bölge de Özbekler tarafından ele geçirilmiştir.³⁰

1.6. Timur'dan Sonra Orta Asya

1500'de Muhammed Şeybani bölgede Özbek hakimiyetini başlatır. Buhara, Hive ve Hokant'ı ele geçirir. 1510 ve 1528'de Özbekler İranlılara yenilirler. 1579-1580 yıllarında Özbekler tekrar toparlanırsa da Şah Abbas'ın müdahalesi ile ilerlemeleri sona erer. Özbekler arasında başlayan iç çekişmeler sonucu Astarhanlar, Şeybanilere son vererek iktidara gelir. 1740'ta Nadir Şah Buhara ve Hive'yi ele geçirir. Nadir Şah'ın ölümü ile devleti dağılır. 1785'te ise Mangıtlar, Astarhanlar'a son vererek yönetimi ele geçirirler. Mangıtlar 1920'ye kadar iktidarlarını sürdürürler. Bu tarihte Ruslar, Mangıtlar'a son verir.³¹

²⁹ Gürün, a.g.e., ss. 597-599.

³⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Ondördüncü yüzyıldan sonra Orta Asya'da kurulmuş Türk Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Cil 1, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992, s. 451-452.

³¹ Roux, a.g.e., ss. 203-222.

1.7. Rus Hakimiyeti

Ruslar üç Slav kabilesinden biridir. M.S. 5. Yüzyılda Beyaz Rusya yakınlarında yaşıyorlardı. 5. Yüzyılda Hun istilasına, daha sonra Norman istilasına uğradılar. Normanlar, Rusları kendi egemenlikleri altında birleştirerek Prenslikler (knezlik) oluşturdular. 9. Yüzyılda Hazar baskıları yaşandı. Aynı dönemde Bizans ile de savaşı barışlı ilişkiler sürdü. Bizans'ın etkisi ile Hristiyanlığı kabul ettiler. 1240'ta Ruslar üzerinde Moğol hakimiyeti başladı. 15. Yüzyılda Altınorda hanlığının bölünmesinden sonra Ruslar tek bir devlet halinde birleşmeye başladı. Moskova Prensiği diğer prenslikleri kendi egemenliğinde topladı. Altınorda devleti yıkılınca 1481'de Ruslar bağımsız bir devlet haline geldi. Kısa zamanda genişleyerek 1552'de Kazan, 1556'da Astrahan hanlıklarını aldılar. Çar Petro (deli) döneminde (1682-1725) Rusya batılılaşma amaçlı reformlar gerçekleştirdi. Bu reformlar Rusya'nın daha da gelişmesini sağladı.³²

Hive, Buhara ve Hokant hanlıkları sürekli çatışma halinde idiler. Ruslar bu bölgeyi ele geçirmeyi kararlaştırdığında önce Hokant'a saldırdılar. 1860'ta Piçkek (Bişkek), 1865'te Taşkent'i aldılar. Tehdit edildiği düşüncesi ile duruma müdahale eden Buhara emiri yenilgiye uğratıldı. 1876'da Ruslar Hokant'ı ilhak ettiler. Hive ve Buhara'yı ise himaye altına alarak egemen hanedanların elinde bıraktılar. Yüzyılın sonunda Orta Asya; Bozkırlar Genel Valiliği, Türkistan Genel Valiliği ve himaye altındaki Hive ve Buhara olmak üzere dört birime bölünmüştü³³. Ruslar Orta Asya işgalini meşru nedenlere dayandırmak amacıyla yönelik olarak 21 Kasım 1864'te yayınladıkları Gorçakof deklarasyonunda işgal gerekçesi olarak Orta Asya halkını vahşi, yarı göçebe olarak nitelendirip amaçlarının bu halkı uygarlaştırmak, çapulculuğu engellemek ve sınırlarını güvenceye almak olduğunu ifade ederler.³⁴

³² Abdullah Demir, *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1998, ss. 20-25.

³³ Roy, a.g.e., ss. 65-66.

³⁴ Alâeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik - Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)*, İstanbul: Timaş yayınları, 1997, s. 67.

Ruslar Orta Asya'da Rus nüfusu artırma çabasına giriştiler. 1861'de Rusya'da toprağa bağlı kölelik kaldırıldığından özgür kalan köleler bu topraklara getirilerek imtiyazlı sınıf olarak yerleştirildiler. Hristiyanlaştırma politikası uygulandı. Komünizm ile birlikte bu politika yerini dinsizleştirmeye bıraktı.³⁵

Rusya, Orta Asya'da geleneksel islami toplumları kendi amaçları doğrultusunda yönlendirmek için yeniden yapılandırma çalışmaları sürdürmüştür. Bu değişikliklerin çoğu Orta Asya'da halen geçerlidir. Bunlardan en önemlisi Orta Asya'yı etnik kökene göre bölme çabasıdır. SSCB'de aynı doğrultuda politikalar sürdürmüştür. Sovyetler, 1920'lerde yerel liderleri değiştirmeye başlamıştır. 1930'lu yılların sonlarında "Büyük Tasfiye" ile ulusal cumhuriyetlerde yetki ve mevki sahibi tüm siyasi ve aydın kişiler saf dışı bırakılmıştır.³⁶

Yine Sovyetler Birliği, Rusya'dan aldığı bu politikalara uygun olarak Türk lehçeleri arasındaki farklılıkları artırmaya çalışmışlardır. 1924'te hazırladıkları latin ve kril harflerinden oluşan alfabeyi 1928'de Türkler için uygulamaya koymuşlardır. II. Dünya savaşı ile birlikte bu alfabe de kaldırılarak her lehçe için birbirinden farklı kril alfabesi uygulamaya konulmuştur. Milliyet duygusu yok edilerek tüm milletler Rus potasında eritmeye çalışılmıştır.³⁷

1.8. Rus Hakimiyetine Karşı Direnişler

Mücadelenin ilk safhası Rus işgaline karşı Hive Hanlığının karşı koyması ile 1717'de başlar. Bu safha Türkistan'ın işgaline kadar askeri ve diplomatik yollarla mücadele şeklinde sürer. İkinci safha ise Türkistan'ın kesin olarak Rus işgaline girmesi ile birlikte başlayan ayaklanmalar dönemidir. İlk silahlı ayaklanmalardan biri 1783-1797 yıllarında Sırım Batur önderliğinde Küçük Cüz'de gerçekleşir. Sırım Batur uzun mücadelelerden sonra iktisadi durumun kötüleşmesi nedeniyle bozkıra

³⁵ Yalçınkaya, a.g.e., ss. 230-236.

³⁶ Demir, a.g.e., ss. 62-68.

³⁷ Mehmet Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993, ss. 63-68.

çekilir. 1835'te Ruslar tarafından kale yapılması amacıyla topraklarına el konulması ve sultanların iktidarına son verilmesi üzerine halk ayaklanması başlar, ayaklanmanın başına sultan Kenasarı geçer.³⁸ Sultan Kenasarı Ruslara karşı 25 yıl kahramanca mücadele eder.³⁹ Kırgız manapları ile ihtilafa düşen Kenasarı 1846'da onlar tarafından ele geçirilerek öldürülür. Kenasarının direnişi halefleri tarafından bir müddet daha devam ettirilir. 1898 yılında Andıcan'da İmam İşan Muhammed Sabıroğlu tarafından ayaklanma başlatılır ancak başarılı olunamaz. 1916'da Rusya'nın şimdiye kadar askeri hizmete alınmayan yabancıları seferber etme kararı Türkistan'da şiddetli tepkilere yol açar. 1916 temmuzunda Hocent merkezli isyan başlar. Ayaklanmanın bastırılması 8 Şubat 1917'ye kadar sürer. Bu ayaklanma diğer ayaklanmalara göre daha geniş katılımlı olması bakımından önemlidir.⁴⁰

1.9. Sovyetler Birliği Dönemi

Sovyetler Birliği 1917'de çarlık Rusya'sının yıkıntıları üzerinde doğmuştur.

Rusya'nın yıkılması başta Türkistanlılar olmak üzere ezilen milletlerce sevinçle karşılanmıştı. Ancak bu sevinç uzun sürmedi. İhtilal ortamının sağladığı kısmi rahatlıkla Türkistan Müslüman Merkez Şurası kuruldu. 20 Şubat 1918'de kızılordu birlikleri Kokand'daki milli otonom hükümeti devirdi. 1 Mayıs 1918'de Türkistan S.S.C. kuruldu.⁴¹

1920'den itibaren devrim SSCB'de yerleşmişti. Kafkasya ve Orta Asya başta olmak üzere Orta Avrupa ülkelerini de içine alan pek çok ülkede silahlı mücadeleler örgütlenmeye başlandı. Kızıl Ordu'nun desteği ile SSCB'ye bağlı güdümlü yönetimler işbaşına getirildi. 1924'te Lenin ölünce yerine geçen Stalin SSCB'de yaşayan herkesi gözetim altında tutma amacıyla gizli polis teşkilatını kurdu. Stalin

³⁸ Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, Çev. Abdülkadir Sadak, Ankara: TTK Basımevi, 1995, ss. 179-183.

³⁹ Yalçınkaya, a.g.e. s. 40.

⁴⁰ Hayit, a.g.e., ss. 185-209.

⁴¹ Hayit, a.g.e., ss. 213-235.

dönemi sürgünler ve zulümler dönemi olarak geçti. Başta Kırım Türkleri olmak üzere pek çok halk vatanları dışında yaşamaya mahkum edildi.⁴²

Sovyetler ilk adım olarak bölgede ulus devletler kurdu. Sovyetler, halkları etnik yapı itibarıyla mümkün oldukça küçük parçalara böldü. İkinci adım sıkı bir eğitim seferberliği oldu. 1926'da okuma yazma oranı Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'da % 3, Kazak ve Kırgızlar arasında % 6'yı geçmiyorken bu oran 1932'lerde % 50, 1939'da %70 ve 1970'de de %99'a ulaşmıştı. Mecburi eğitim 3 yıl ardından 11 yıla kadar çıkarıldı. Eğitim, İdeoloji amaçlıydı ve ana hedef parçalanmış kimlikleri Sovyet kimliği altında toplamaktı. 1920'lerdeki Arap alfabesi 1930'larda latin alfabesine 1940'dan sonrada kril alfabesine dönüştürüldü.⁴³

1.9.1. SSCB'ye Karşı Direnişler

Rusya'da yönetim değişikliği ile birlikte Türkler arasında değişik görüşlere dayalı akımlar ortaya çıktı. Bir kısmı tam bağımsızlık isterken bir kısmı yeni rejim ile iyi ilişkiler kurmayı düşünüyordu. Bu farklı bakış açısına sahip direnişler şöyledir.

Değişik bir isim olan Sultan Galiyev, özerk bir müslüman komünist partisi, bir müslüman toprağı ve ordusu için çalıştı. Ulusal komünizm fikrine sahipti. 1923'te komünist partiden çıkarıldı, 1928'de hapsedildi ve ortadan kayboldu.⁴⁴

Azerbaycan'da Mehmet Emin Resulzade başkanlığında Milli Müsavat Partisi ve Azerbaycan milli devleti, Zeki Velidi Togan önderliğinde Başkırdistan Cumhuriyeti, Kırım'da milli fırka hükümeti, Kazakistan'da 1916'da kurulan Alaş Orda partisi ve gerçekleştirdiği özerk yönetim SSCB'nin kuruluş aşamasındaki en belirgin muhalif hareketler olmuşlardır.⁴⁵

⁴² Zbigniew Brzezinski, **Büyük Satranç Tahtası Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere**, Çev. Ertuğrul Dikbaş ve Ergun Kocabyık, İstanbul: Sabah Yayınları, 1998, s. 12.

⁴³ Shirin Akiner, **Central Asia, Tradition and Change in Central Asia**, London: 1994, ss. 1-10.

⁴⁴ Olivier Roy, **a.g.e.**, ss. 80-81.

⁴⁵ Günay Göksu Özdoğan, "Uluslaşmanın Dinamikleri" **Bağımsızlığın ilk yılları**, Der. Büşra Eranlı Behar, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, ss. 29-30.

Aralık 1917'de Türkistan Muhtar Cumhuriyeti kuruldu. Mustafa Çokay devlet başkanı seçildi. Şubat 1918'de Sovyet birlikleri bu hükümeti dağıttı. Ancak bu olay Basmacı hareketinin başlamasına öncülük yaptı. Aynı dönemlerde Kazaklarca Alaş- Orda hükümeti kuruldu. Mustafa Çokay bu hükümette dışişleri bakanı idi. Alaş – Orda hükümeti 1918 – 1919 yıllarında Sovyet Başkomutanı Frunze'nin askeri hareketi sonucu bozkıra çekildi. 1920'de ise Sovyetlerle uzlaşma gereği duydu. 1917-1924 arası Buhara ve Hive'de birer milli devlet kuruldu. Uzun süreli direnişler sonunda bu devletlere 1924'te son verildi.⁴⁶

Sovyetler'e karşı en uzun süreli direniş, 1934 yılına kadar süren ve Basmacılar olarak adlandırılan harekettir.

Basmacılar sayıları 100 ile 30.000 arasında değişen gruplar halinde direnişe geçmişti. Gerilla taktiği kullandıkları için Ruslara karşı başarılar elde etmişlerdi. Ruslar bu harekete haydut anlamına gelen "Basmacı" adını vermişlerdi. Basmacılık hareketinin temelleri daha öncelere dayanıyordu.⁴⁷ Türkistan Milli hükümetinin devrilmesinden sonra şehir müdafileri (korbaşı) Ruslar'a karşı mücadeleye başladılar. Ayaklanma oldukça geniş bir alana yayıldı. 8 Kasım 1921'de Enver Paşa harekete katıldı. Bir zaman sonra hareketin lideri durumuna geldi. 1922'de yapılan bir savaşta Enver Paşa öldürüldü. Ancak onun öldürülmesi hareketi sona erdirmeydi.⁴⁸ Enver Paşa'nın şehadetinden sonra basmacılık faaliyetlerine devam etti ve 1934 yılında sona erdi.⁴⁹

1.9.2. SSCB'nin Dağılması

1980'li yıllar SSCB'nin çöküş yıllarıdır. 1985'te devlet başkanı olan M. Gorbaçov açılım (glostnost) ve yeniden yapılanma (prestroyka) politikalarını uygulamaya koydu ancak ayrıcalık sahipleri ve ani fiyat artışlarından korkanlar

⁴⁶ Hayit, a.g.e., ss. 245-274.

⁴⁷ Demir, a.g.e., ss. 69-70.

⁴⁸ Hayit, a.g.e., ss. 275-284.

⁴⁹ Demir, a.g.e., s. 73.

sisteme karşı gelmeye başladı. Öncelikle Baltık Cumhuriyetlerinin bağımsızlık ilanları gündeme geldi. Gorbaçov, Rus olamayan yöneticileri görevden almaya başlayınca ayaklanmalar çıktı. 1986 Aralık ayında Alma-Ata'da bundan sonra Taşkent'te hatta Moskova'da ayaklanmalar başladı. Gorbaçov önce kuvvet kullanmayı denedi ancak dış tepki nedeniyle vazgeçti. 3 Nisan 1990'da birlikten ayrılmayı güçleştiren referandum yapılması ve 5 yıllık geçiş dönemi uygulanmasına karar verildi. 24 Kasım 1990'da çözülmeyi önlemek için "Egemen Devletler Birliği" adı altında gevşek federasyon çalışması yapıldı. Ancak 19 Ağustos 1991'de tutucular darbe yapmaya kalkıştı. Halkın karşı koyması ile darbe sona erdi. Gorbaçov KGB'yi ve Komünist partisini kapattı ancak gerekli kararlı adımları atamadı ve 8 Aralık 1991'de istifa etmek zorunda kaldı.⁵⁰

1990 Mayıs'ında Rusya Federasyonu Meclis Başkanlığına seçilen Boris Yeltsin Rusya Federasyonunun bağımsızlığını ilan etti. Bu durum diğer cumhuriyetlerde milliyetçi hareketleri körükledi.⁵¹

1990 yılının 20 Haziran'ında Özbekistan, 22 Haziran'ında Türkmenistan, 25 Ağustos'da Tacikistan, 23 Eylül'de Azerbaycan, 12 Ekim'de Kırgızistan, 25 Ekim'de Kazakistan egemenliklerini ilan etti. 1991'de ise 30 Ağustos'ta Azerbaycan, 31 Ağustos'da Özbekistan ve Kırgızistan Ekim'de Türkmenistan 16 Aralık'ta Kazakistan bağımsızlığını ilan etti.⁵² Yani Orta Asya devletleri SSCB'yi yıkmadılar. Yıkıntılar arasında kendi yollarını bulmaya başladılar.

2. BUGÜNKÜ ORTA ASYA'NIN GENEL DURUMU

2.1. Ekonomik Durum

Sovyetler Birliği'nin her Cumhuriyet için belirlediği ayrı ekonomik faaliyet, bağımsızlık sonrası içinden çıkılması zor koşullara neden olmuştur. Ülkeler arası

⁵⁰ Brzezinski, a.g.e., ss. 13-16.

⁵¹ Demir, a.g.e., s. 101.

⁵² M.Seyfettin Erol, *Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri*, İstanbul : İrfan Yayınevi, 1999, s. 97.

Hammadde- üretim bağılılığı sürmektedir.⁵³Bölge ekolojik açıdan harap durumdadır. Aral Gölü monokültür pamuk üretimi sonucu kurumuştur.⁵⁴

Petrol ve Doğal gaz bu bölgede en önemli güçtür. Son tahminlere göre Petrol ve gaz rezervleri şöyledir. 100 milyar varil Kazakistan, 8 milyar varil Azerbaycan , 700 milyon ton Türkmenistan . Doğal gaz rezervleri de bundan aşağı değildir. Azerbaycan'da 118 milyar, Kazakistan'da 2.4 trilyon, Türkmenistan'da 8,1 trilyon metreküp doğalgaz rezervi bulunmaktadır.⁵⁵

Kömür bakımından bölge oldukça zengindir. Tarımsal potansiyel oldukça geniştir.⁵⁶

2.2. Enerji Kaynakları ve Petrol Boru Hatları

Yirminci yüzyıla damgasını vuran petrol Orta Asya'daki nüfuz mücadelesinin de önemli bir yönüdür. Petrole sahip olmak, güç sahibi olarak algılanmıştır. Hitler'in Rusya'yı istila düşüncesinde de petrol yataklarına sahip olma düşüncesi vardır.⁵⁷

Hazar ve havzasında Azerbaycan'a ait Çıralı, Azeri ve Güneşli petrol bölgelerinin işletilmesine ilişkin anlaşma Azerbaycan Devleti, Azerbaycan ulusal petrol şirketi, SOCAR ve 11 şirketten oluşan konsorsiyum arasında 10 Eylül 1994'te Bakü'de imzalanmış, 16 Ekimde Azerbaycan parlamentosundan geçmiş ve 12 Aralık 1994'te yürürlüğe girmiştir.⁵⁸ Yapımcı firma SOCAR, %30'a ulaşan hissesinin %10'unu Rus petrol şirketi Lukoil'e, %5'ini TPAO'ya, %5'inide İran'a

⁵³ Ahmet T. Kuru, "Uluslararası Ortam ve Bölgesel Entegrasyon Teorileri Işığında Türk Birliği Meselesi", *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, Editör, Mim Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999, s. 163.

⁵⁴ Meral Aksoy, "Orta Asya'da Aral Denizi Krizi ve Çevre Sorunları", *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Sayı 15, (Mayıs Haziran 1997), s. 902.

⁵⁵ Mehmet Dikkaya, "Türk Cumhuriyetleri Enerji Kaynakları: Yeni Büyük Oyunun Temel Dinamikleri", *Akademik araştırmalar Dergisi*, Yıl 1, Sayı 3, (Kasım, Aralık 1999, Ocak 2000), s. 34.

⁵⁶ Sabahaddin Zaim, *Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması*, 2.b., İzmir: Nil yayınları, 1997, ss. 22-23.

⁵⁷ Aydın Aydın, "Orta Asya Petrolü Üzerine Zor Bir Senaryo, Hazar- Akdeniz Mega Projesi", *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayı I*, Sayı 15, s. 865.

⁵⁸ Dikkaya, a.g.m., s. 39.

devretmiştir.⁵⁹ Azerbaycan'ın Şahdenizi petrol sahasında BP- State oil Socar'la birlikte %9'luk bir payla TPAO'da arama ve üretim faaliyetlerine katılacaktır.⁶⁰

Petrol konusunda en önemli unsurlardan biri hangi güzergahla dünya pazarlarına taşınacağı sorunudur. Bu konuda bellibaşlı alternatifler şunlardır.

1-Hint Okyanusu: Türkmenistan petrolünün Afganistan, Pakistan üzerinden Hint Okyanusuna inmesi projesidir. Kazakistan ve Özbekistan'ın bazı sahalarından da petrol alabilecektir. Afganistan'daki karışıklık nedeniyle uygulanma olanağı azdır.⁶¹

2-İran Körfezi: İran Avrasya petrolerinin kendi topraklarından Basra (İran) körfezinde Abadan'a indirmeyi planlamaktadır. Başlangıçta ABD ve Avrupa bu projeye karşı çıkıyor gibi görünseler de yeşil ışık yakmaları mümkündür. İran bu bağlamda ABD ile buzları eritmeye çalışmaktadır.⁶²

İran'ın ABD ile yaklaşması Türkiye'yi oldukça zor durumda bırakabilir. Çünkü Türkiye tüm yatırımını İran karşıtlığına ve ABD'nin desteğine yapmıştır. Rusya'yı sınırlamak isteyen ABD'nin bir zamanlar en yakın müttefiki olan İran'la yaklaşması pekala mümkün olabilir. George Town üniversitesi uzmanlarından Rob Sobhani'ye göre İran hem ekonomik hem de politik olarak en yakın petrol taşıma hattıdır. İran Tarih boyunca Rusya'nın sıcak denizlere inmesini engelleyen ülkedir. Ayrıca Irak'ın körfezde oluşturmak istediği hegemonyaya engeldir.⁶³

3-Çin Denizi: Petrolün Çin'in Doğu Türkistan petroleri ile birlikte Çin'in doğusuna taşınma projesidir. Çin için ekonomik olmaktan ziyade stratejik önem taşımaktadır. Kısa vadede yapılması zordur.⁶⁴

⁵⁹ Lale Sarıbrahimoğlu, **Kurt Kapanında Kısır Siyaset**, Ankara: İmge Kitabevi, 1997, s. 14.

⁶⁰ Dikkaya, a.g.m., ss. 38-39.

⁶¹ A.Necdet Pamir, **Bakü-Ceyhan Boru Hattı Orta Asya ve Kafkasya'da Bitmeyen Oyun**, Ankara: ASAM, 1999, s. 72.

⁶² Enis İlker, "Tamraz İran'da Sahnede", **Yeni Düşünce**, Sayı 2000/11, ss. 68-69.

⁶³ S.Rob Sobhani, "President Clinton's Iran Option", **Caspian Crossroads Magazine**, Num 1, kış 1995, s. 29.

⁶⁴ Pamir, a.g.e., ss. 72-73.

4-Karadeniz: Rusya, Avrasya petrolerinin Karadeniz'deki Novorossisk limanına toplanıp, dış piyasaya boğazlardan tankerlerle taşınmasını istemektedir. Bu projeyi Almanya'da desteklemektedir. Türkiye ve ABD ise bu projeye karşıdır.⁶⁵ Rusya, boru hattının Çeçenistan'dan geçen kısmını kontrol altına alabilmek için zor koşullarda Çeçenistan savaşını sürdürmektedir.⁶⁶

5-Akdeniz: Türkiye'nin önerisi olan bu proje ABD, İsrail ve Ortadoğu petrolerine bağımlı olmak istemeyen Avrupa ülkelerince desteklenmektedir. İsrail'in projeye destek vermesinin arka planında İran'ın Rusya'dan almaya çalıştığı nükleer teknoloji ve uzun menzilli füzelere karşılık, Türkiye ve Azerbaycan ile bir güvenlik kuşağı oluşturma çabaları yer almaktadır.⁶⁷

Boru hattı mücadelesinde, Rusya'dan bağımsızlığını pekiştirmek isteyen Ukrayna da Türk tezini desteklemektedir.⁶⁸ Türkiye'nin petrol boru hatları konusunda bazı avantajları ve dezavantajları vardır. Avantajları arasında şunları sıralayabiliriz.

a-Amerika'nın gelinen son noktada Bakü-Ceyhan projesini destekleme kararı alması: Başkan Clinton son olarak Azeri petrolü ve Türkmen doğal gazının taşınması konusunda Türkiye'nin tezini destekler yönde tavır almıştır. Bu bölgede Türkiye için çok olumlu sonuçlar vereceği gibi Rusya'nın işini de zora sokacaktır.⁶⁹

b-Ceyhan'ın kapasitesi Novorossisk'e göre daha yüksektir. Ayrıca boğazlardan bu kadar yoğun tanker geçişi oldukça sakıncalıdır.⁷⁰

c-Novorossisk'ten sonra petrolün Bulgaristan ve Yunanistan'a ulaşım maliyeti oldukça yüksektir. Çözüm olarak düşünülen Burgaz - Dedeağaç boru

⁶⁵ Atakan Gül ve Ayfer Yazgan Gül, *Avrasya Boru Hatları ve Türkiye*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995, s. 16.

⁶⁶ Pamir, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁷ Atakan Gül ve Ayfer Yazgan Gül, *a.g.e.*, s. 16.

⁶⁸ Brzezinski, *a.g.e.*, s. 136.

⁶⁹ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 271.

⁷⁰ Pamir, *a.g.e.*, s. 73.

hattında Bulgaristan ile Yunanistan henüz mutabakat sağlayamamıştır.⁷¹

d-Kafkasya'da süren çatışmalar bu hattın güvenliğini tehlikeye düşürmektedir.

e-Türkiye önemli bir petrol ve doğal gaz müşterisidir. Bu durum Ceyhan'ı daha çekici kılmaktadır.⁷²

Türkiye'nin dezavantajları ise şunlardır.

a-ABD politikası açık değildir. İran'a ambargo koyduran ABD, zaman zaman bu ambargonun ABD firmaları tarafından delinmesine göz yummaktadır. İran'la ilişkilerin yumuşaması yönünde ABD kamuoyundan istekler gelmektedir.⁷³

b-Rusya'nın bölge ülkeleri üzerinde etkisi devam etmektedir.

c-Türk iş çevrelerinin çıkar hesapları: Türkiye'deki bazı iş çevreleri kısa dönemli çıkar hesapları uğruna Orta Asya devletlerinin tepkilerini çekecek olaylara neden olmuşlardır. Türkiye'nin Rusya ve İran'dan doğalgaz almaya başlaması ve sorumsuzca söylenen bazı sözler bu tepkileri haklı çıkaracak olaylardır.

d-Türk politikacılarının bilgi eksikliği: Türkiye, enerji politikalarını tek elden yürütecek bir düzenlemeyi henüz yapamamıştır. Cumhurbaşkanlığı, Genel Kurmay Başkanlığı, Enerji Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı kendi cephelerinden bakarak devletin politikasını belirlemeye çalışmaktadırlar.

Rusya'nın İran ve Çin ile koalisyonu ABD'nin İran ve Çin'i aynı zamanda dışlaması ile mümkün olabilir. Ayrıca İran ve Çin'in güçsüz bir Rusya ile birlikteliklerini nereye kadar götürmeye istekli olacakları tartışmalıdır. Rusya'nın batıdan gelecek ekonomik desteğe muhtaç olması da bu ittifakı engelleyen bir olgudur.⁷⁴

⁷¹ Mert Gökırmak, "Türkiye- Rusya ilişkileri ve Petrol Taşımacılığı Sorunu: Jeopolitik bir değerlendirme", *Değişen Dünya ve Türkiye*, Der. Faruk Sönmezoglu, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1996, s. 181.

⁷² Pamir, a.g.e., s. 66.

⁷³ Pamir, a.g.e., ss. 25-29.

⁷⁴ Brzezinski, a.g.e., ss. 105-106.

2.3. Etnik İhtilaflar

Orta Asya'da istikrarsızlığı artıran önemli bir etken iç çatışmalardır. Kazakistan bölgenin en büyük devletidir, ancak ülkede önemli oranda Rus nüfus vardır. Özbekistan nüfusu en kalabalık ülkedir, nüfusun çoğunluğu da Özbektir. Özbekistan ile Kazakistan arasında liderlik mücadelesi vardır. Özbekistan kendisini 1336-1404 arasında hüküm süren Timur imparatorluğunun devamı olarak görmektedir.⁷⁵

Andre Frank, Orta asya'daki etnik çatışmaları iki açıdan ele almaktadır. Birincisi, önemli miktardaki Rus azınlık, ikincisi ise Orta Asya halkları arasında sürmekte olan etnik gerilimdir.⁷⁶ Rus azınlığın cumhuriyetlerdeki oranı %10 ile %40 arasında değişmektedir. Bu azınlığın çoklukla yüksek seviyeli bürokrat ve asker kişiler olmaları kendilerine ayrıcalıklı bir konum vermektedir.⁷⁷

Tacikler ve Özbekler, Türkmenleri yarı göçebe ve az kültürlü olarak değerlendirirken, Kazak ve Kırgızları islami sonradan kabul etmiş göçebe ve kaba insanlar olarak görmektedirler. Özbeklerle Kırgızlar arasındaki ihtilaf 1990'da Kırgızistan'ın çoğunluğu Özbek olan Oş bölgesinde resmi verilere göre 230 kişinin öldüğü kanlı çatışmalara kadar varmıştır. Fergana bölgesi Özbek, Kırgız ve Tacikler arasında çatışma alanıdır. Orta Asya'da yirmiye yakın bölge cumhuriyetler arasında ihtilaflıdır.⁷⁸

Orta Asya'da aşiret yapısı da boylar arasında ihtilafi körüklemektedir. Özellikle Türkmenistan'da aşiret yapısı oldukça etkindir. Benzer durum aynı etkinlikte olmasada Kazakistan'da da görülmektedir.⁷⁹

Devletlerin herbiri belli bir etnik veya dinsel gruba ait olma iddiasındadır. Özbekistan'da iktidar Çizak-Semer kand hizbinin, Türkmenistan'da Teke kabilesinin,

⁷⁵ Brzezinski, a.g.e., ss. 117-119.

⁷⁶ Andre Frank, *The Centrality of Central Asia*, Amsterdam: 1992, s. 22.

⁷⁷ Demir, a.g.e., ss. 249-250.

⁷⁸ Erol, a.g.e., ss. 167-170.

⁷⁹ Gökhan Bacık, "Türk Cumhuriyetleri'nin Kimlik Sorunu", *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, Editör, Mîm Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999, ss. 90-91.

Kazakistan'da Büyük Orda'nın elindedir. Maveraünnehir'de yaşayan yerleşik Türkdilliler Özbekleri yabancı ve fetihçi olarak görmektedirler.⁸⁰

2.4. Çevre Sorunları

Bölge, Sovyetler Birliği dönemindeki aşırı ve yanlış kullanım nedeniyle önemli çevre sorunları yaşamaktadır.

Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan'ın Semipalatins bölgesi nükleer denemeler için kullanılmıştır. Radyoaktif kirlenme bölge için oldukça tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Kazakistan'daki Uranyum madenlerinden üretimi durdurulan büyük bölümünde gerekli bakım ve temizleme yapılmamıştır.⁸¹

Azerbaycan'da petrol ve gübrenin sebebiyet verdiği kirlenme Hazar Denizini öldürdüğü gibi, ülkenin tarımsal üretimine de büyük darbe vurmuştur. Aral Gölü'nün kuruması Türkistan için büyük bir tehlikedir. Aral Gölü'nün su düzeyi 1974-1995 yılları arasında 15 m. Alçalmıştır. Özbekistan'da SSCB döneminde pamuk üretiminin mecburi tutulması toprağın verimini düşürmüştür.⁸²

2.5. Bölgesel İşbirliği Örgütleri

2.5.1. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)

Bağımsız Devletler Topluluğu'nun fikir babası Soljenitsin'dir. 1990 Eylül'ünde yayınlanan yazısında Sovyetler Birliği'nin bir an önce tasfiye edilerek Rusya, Beyaz Rusya, Ukrayna ve Kazakistan'ın bir bölümünden oluşan Rus birliğinin kurulması gerektiğini dile getirmiştir. 1991 kargaşasından sonra Rusya

⁸⁰ Roy, a.g.e., ss. 42-43.

⁸¹ Emin Özbaş, "Türk Devletlerinde Nükleer Kirlenme", *Tarih Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 2000/06-162, ss. 14-15.

⁸² Zaim, a.g.e., ss. 29-30.

Federasyonu, Beyaz Rusya ve Ukrayna SSCB'nin dağıldığını ilan edip BDT'nu kurdular. 21 Aralıkta Azerbaycan, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan birliğe katıldılar. BDT sistemsal bir bütünleşmedir. Yeni bir devlet oluşumu değildir. BDT'nun amaçları arasında üye devletler arasında ortak Pazar oluşturmak, ekonomik ve sosyal gelişmeyi ve entegrasyonu sağlamak, üye devletlerin ordularını ve asker sayısını küçültmek, savunma ve dış politika alanında işbirliği oluşturmak yer alır.⁸³

Bugüne kadar BDT çerçevesinde imzalanan anlaşmalardan çoğunun yürürlüğe girmemesi BDT'nin geleceğinin pek parlak olmadığını göstermektedir.⁸⁴

2.5.2. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (KEİB), İktisadi İşbirliği Teşkilatı (ECO)

KEİB, Türkiye'nin girişimleri ile kurulmuştur. Bir dizi ön görüşmelerden sonra Haziran 1992'de İstanbul'da imzalanmıştır. Amacı Karadeniz'i barış, istikrar ve refah denizine dönüştürmektir. Örgüte Rusya, Ukrayna, Türkiye, Romanya, Yunanistan, Bulgaristan, Azerbaycan, Gürcistan, Moldova, Arnavutluk ve Ermenistan üye olmuştur.⁸⁵

ECO'nun temelleri ise CENTO'ya kadar uzanır. CENTO ise 1955'te kurulan Bağdat Paketi'nin devamıdır. Merkezi Ankara olan CENTO'nun üyeleri; Türkiye, İran, Pakistan ve İngiltere idi. Asıl amacı Rusya'ya karşı üye ülkeleri korumak olan örgüt ekonomik alana da yönelmişti. Örgüt, İran devrimi nedeniyle 1979'dan 1992'ye kadar pasif kaldı. Şubat 1992'de Tahran'da ECO zirvesi toplandı. Zirveye Türkiye, İran, Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetlerinden üst düzey temsilciler

⁸³ Demir, a.g.e., ss. 192-212.

⁸⁴ Halim Nezihoğlu, "Bağımsızlıktan Günümüze Rusya- Türk Cumhuriyetleri İlişkileri", **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, Editör, Mim Kemal Öke, İstanbul: Alfa yayınları, 1999, s. 35.

⁸⁵ Zaim, a.g.e., ss. 317-320.

katıldı. Örgütün üye sayısının artırılması kararına varıldı. ECO oldukça geniş ticari imkanlar sunmaktadır.⁸⁶

3. BAĞIMSIZ ORTA ASYA CUMHURİYETLERİ

3.1. Kazakistan

1456 yılı içinde Moğolların devamlı olarak Türk boylarına baskın yapması ve Ebu'l-Hayr Han'ın bunu engelleyememesi üzerine bir kısım Türkler ayrılarak kuzeye doğru çekilmişlerdir. Bunlara Kazak adı verilmiştir.⁸⁷

Moğollar döneminde Cuci Han'a bağlı kalmışlardır. 15-16. Yüzyıllarda Kazak Hanlığı olarak bilinen bir göçebe imparatorluğu kurmuşlardır. 17. Yüzyılda Cengiz Han'ın torunlarının komutasında Kalmuklar'a karşı savaşarak bağımsızlıklarını korumuşlardır. 18. Yüzyılda Kazak Türkleri Büyük Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz olarak üçe bölünmüşlerdir.⁸⁸

Kazaklar 18. yüzyıl başlarında Moğol asıllı Oyratlar, Kalmuklar ve Jungarlar ile mücadelelere girmiştir. Küçük Orda Hanı Ebu'l-Hayr bu saldırılara karşı Rusya'nın desteğini sağlamak için onlara Orenburg'ta bir kale inşa etme izni vermiş, bu kale daha sonra Rusların Orta Asya'yı işgalinde bir üs olarak kullanılmıştır. Ruslar 1800'den itibaren seçilen her Kazak Hanı'nın Rus hükümeti tarafından tasdikini şart koşmaya başlamışlardır. Ruslara karşı Kazak direnişleri yaşanmıştır. Bunlardan Sırım Batur'un 1783 yılında başlayan mücadelesi 1797'de çıkan bir salgın hastalık nedeniyle akamete uğramıştır. Yine Sultan Kenasarı Kasımoğlu'nun 1837'de

⁸⁶ Bruno de Cordier, "Ekonomik Yardımlaşma Teşkilatı: Soğuk Savaşın Kalıntıları Üzerinde Yeni Bir İpek Yolu mu?", *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, Editör, M. Kemal Öke, İstanbul: Alfa yayınları, 1999, ss. 211-217.

⁸⁷ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 81.

⁸⁸ B.Zakir Aşar ve Ferruh Solak, *Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri*, Ankara: Vadi yayınları, 1998, ss. 115-1116.

başlayan mücadelesi, 1846'da ne yazık ki Rusların kışkırtmalarına kanan Kırgızlar tarafından öldürülmesi ile sona ermiştir.⁸⁹

Ruslar, 1822'de Orta Cüz, 1824'te Küçük Cüz ve 1848'de Büyük Cüz'ü ortadan kaldırarak istilayı tamamlamışlardır. 20. Yüzyılın başlarında Kazaklar arasında milliyetçilik hareketi gelişmeye başlamıştır. 1916 yılında Abdülgaffar ve Amangeldi İmanov önderliğinde Ruslara karşı başlatılan isyan bastırılmıştır. Ekim devriminde Alihan Bukeyhanov önderliğinde Sovyetlerden tam özerklik istemişler ve aynı yıl Alaş Orda olarak bilinen milliyetçi Kazak hükümeti kurulmuştur. 1919-20 yıllarında Beyaz Rus ordusunu yenilgiye uğratan kırmızı ordu Kazakistan'ı işgal etmiştir. 1927'den sonra Rus göçü özendirilerek Kazakların oranı azaltılmıştır. 1936'da düzenleme ile Kazakistan S.S.C. kurulmuştur. II. Dünya savaşı sırasında değişik milletlerden pek çok kişi Kazakistan'a sürgün edilmiştir.⁹⁰

Kazakistan'da 16 Aralık 1986'da Dinmuhammed Kunayev'in Sovyet Komünist partisince Kazakistan Komünist Partisi başkanlığından uzaklaştırılması üzerine olaylar çıkmıştır. Alma-Ata olaylarından endişeye kapılan Rusya, Kazakistan Komünist Partisi 2. Sekreterliğine bir Kazak Türk'ünü getirmiştir. Olayların yatışmasından sonra ise tevkifler yaşanmıştır. 1989'da Nursultan Nazarbayev Kazakistan Komünist Partisi Başkanlığına getirilmiştir. Nazarbayev Eylül 1989'da aldığı bir kararla Kazakistan'ın resmi dilinin Kazakça olduğunu ilan etmiştir. Kazak hükümetinin aldığı bir kararla genel seçime gidilmiş ve 26 Mart 1990'da Kazak parlamentosu yeni üyelerini seçmiş ve 20 Nisan 1990'da Nazarbayev, Parlamento tarafından ilk Kazak cumhurbaşkanı seçilmiştir. 16 Aralık 1991'de Kazakistan bağımsızlığını ilan etmiştir.⁹¹

⁸⁹ Saray, *Yeni Türk...*, ss. 85-105.

⁹⁰ Avşar ve Solak, *a.g.e.*, ss. 116-119.

⁹¹ Saray, *Yeni Türk...*, ss. 179-184.

Kazakistan, diğer cumhuriyetlere göre daha sanayileşmiştir. En çok Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya ve Özbekistan ile ekonomik ilişki içindedir. Bunlardan sonra Çin ve Türkiye gelmektedir. Telefon sistemi kötü durumdadır. Türkiye telekomünikasyon alanında birçok çalışma yapmıştır. Ülke petrol ve doğal gaz üretiminde dünyanın sayılı ülkelerindedir. Halen ülkede yüzden fazla siyasi teşekkül faaliyettedir. En güçlüsü Kazakistan Komünist Partisi'nin devamı olan Kazakistan Sosyalist Partisidir. Kazakistan SSCB'den kalma önemli miktarda nükleer silaha sahipken ABD ile yapılan görüşmeler neticesinde ülkedeki nükleer silahlar Sapfir operasyonu ile ABD'ye taşınmıştır.⁹²

Çarlık döneminden beri Kazakistan bir sürgün yeri olarak kullanıldığı için bugün ülkede 84 ayrı etnik grup yaşamaktadır.⁹³

Sovyet sistemi tüm cumhuriyetlerde olduğu gibi Kazakistan'ı da diğer cumhuriyetlere bağımlı bir üretim zinciri içinde tutmuştur. Örneğin zengin petrol kaynaklarına sahip olan ülkede kurulan iki rafineri de petrol kaynaklarına uzaktır. Kazakistan kendi petrolerini kendi rafinerilerinde işleyememektedir.⁹⁴ Demir üretiminde önemli bir aşamada olan ülkede çelik üretilmemektedir.⁹⁵

Kazakistan'da, Nazarbayev'in uluslaştırma politikası söz konusudur bu politikaya merkeze yakın partiler destek vermektedir. Milliyetçi partiler ise eleştirmektedirler. Azat ve Alaş gibi Kazak milliyetçisi gruplar uluslaştırma politikalarını yetersiz bulurken Rus milliyetçileri de ülkedeki Rus nüfusun durumunun kötüleşeceğinden söz etmektedirler. Azat hareketi içinde yer alan Akatayev grubunun milliyetçilik düşüncesi üç aşamalıdır ve son aşamada Türkiye'nin de içinde yer aldığı Turan birliğini içermektedir.⁹⁶

Kazakistan'da Türkiye Türkleri kültür merkezi açılmıştır. Merkezin başkanlığını Ahıska Türklerinden Dr. Tefvik Kasımoğlu yapmaktadır. Ülkede

⁹² Avşar ve Solak, a.g.e., ss. 124-129.

⁹³ Erol, a.g.e., s.112.

⁹⁴ Feyzullah Budak, *Kazakistan Dünü, Bugünü, Yarını*, Ankara: Ocak Yayınları, 1999, ss. 69-70.

⁹⁵ Feyzullah Budak, *Orta Asya Mektupları*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1994, s. 236.

⁹⁶ Özdoğan, a.g.m., s. 53.

bilimsel faaliyetleri yürüten en önemli kurum olan Akademi Nauk ile Türkiye MEB, YÖK, TÜBİTAK ve bazı üniversiteler işbirliği içindedir.⁹⁷

Kazakistan, BM, IMF, Dünya Bankası, ILO, ECO, Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu, UNESCO gibi kuruluşlara üye olmuştur. 28 ocak 1993'te kabul edilen anayasa ile demokratik, laik, üniter yapı kabul edilmiştir. Kazakça resmi dil olmuştur. Milli para olan Tenge kasım 1993'te tedavüle girmiştir. İlk genel seçimler 7 mart 1994'te yapılmıştır. Başkent 1994'te Akmola=Astana'ya taşınmıştır. SSCB döneminde Nursultan Nazarbayev Kazakistan Komünist Partisi 1. Sekreteri iken 1990'da cumhurbaşkanı seçilmişti. Ağustos 1991'de partiden istifa etmiş, parti de kendini feshederek Kazakistan Sosyalist Partisine dönüşmüştür. 1 aralık 1991'de yapılan seçimle Nazarbayev cumhurbaşkanı seçilmiştir. 7 mart 1994'te yapılan ilk milletvekili seçimlerini anayasa mahkemesi iptal etmiştir. Seçimler aralık 1995'te yenilenmiştir. Parlamento, 67 üyeli meclis ve 47 üyeli senatodan oluşmaktadır. 1999'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde Nazarbayev 7 yıllığına cumhurbaşkanı seçilmiştir. Fiyatların serbest bırakıldığı 1992'de enflasyon % 2039'a fırlamıştır. Yavaş yavaş düşürülen enflasyon 1998'de % 10 seviyesine indirilmiştir. 1993'te 1 dolar 4,66 Tenge iken 1998'de 1 dolar 86 Tengeye çıkmıştır.⁹⁸

1 Mart 1995'te Kazakistan Halklar Asamblesi kurulmuştur. Asamble, çeşitli gruplarca gönderilen 260 delegeden oluşmaktadır. Temsilci gönderenler arasında Ahıska Türkleri ve Almatı Kürt derneği de vardır. Asamble doğrudan Cumhurbaşkanına bağlı bir danışma kurulu niteliğindedir.⁹⁹

Kazakistan'da mecburi eğitim 11 yıldır. Okuryazar oranı %100'e yakındır.¹⁰⁰

⁹⁷ Avşar ve Solak, a.g.e., ss. 131-132.

⁹⁸ Budak, Kazakistan..., ss. 91-124.

⁹⁹ Demir, a.g.e., s. 143.

¹⁰⁰ Budak, Kazakistan..., ss. 80-82.

3.2. Kırgızistan

Kırgızlar, Türklerin ana yurdu olarak bilinen Altay ve Tanrı dağları dolaylarında göçebe olarak yaşayan Türk boylarındandır. Kendilerini en saf Türk olarak görürler. Kırgızlar adları ve kökenleri hakkında değişik rivayetler bulunmaktadır. Hunlardan (M.Ö 206- M.S.220) beri varlıkları bilinmektedir. Asya Hunları zamanında Kuzeybatıda Baykal Gölünün batısında İrtiş nehri havarisinde bir Türk kavmi olan Tinglerle karışık olarak oturmuşlardır. Kırgızlar 10-12. Yüzyıllar arasında Karahanlıların egemenliği altında yaşamışlardır. 15. yüzyılda Kırgız boyları, Moğolistan topraklarında kuvvetlenmişlerdir. Kırgızlar bilinen 14 ayrı boy ve 15 ayrı oymaktan oluşmuşlardır.¹⁰¹

Kırgızlar, Timur istilası sonrasında, 17 yüzyıla kadar kuzeye çekilen Kazaklarla birlikte yaşamışlardır. Daha sonra 1700 yılında kurulan Hokand Hanlığı'nın hakimiyetini kabul etmişler, kısa bir müdet sonrada Hanlığın hakimiyetini ele geçirmişlerdir.¹⁰²

19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Orta Asya Ruslar tarafından istila edilmiştir. Ruslar, Kırgızların verimli topraklarını elinden alarak sömürgecilik benzeri bir işgale başlamışlardır. Diğer Orta Asya Türk boyları ile birlikte Kırgızlar da Ruslara karşı Birinci Dünya Savaşı yıllarında ayaklanmışlardır. 16 Temmuz 1916'da meydana gelen bu ayaklanma, çok kanlı bir biçimde bastırılmıştır. 1917 ihtilalinden sonra, Kırgızistan, bölünerek daha rahat yönetilme prensibine uygun olarak 1921'de özerk bir bölge haline getirilmiştir. 1 Şubat 1926'da ise Kırgız Özerk S.S.C. statüsüne geçirilmiş, 1936'da Kırgız S.S.C. olarak Birliğin 16 Cumhuriyetinden biri olmuştur. Kırgızistan, SSCB'nin dağılmasından önce 12 Ekim 1990 yılında egemenliğini kazanmış, 31 Ağustos 1991'de ise bağımsızlığını ilan etmiştir. Kırgızistan, 8 Aralık 1991'de, Rusya , Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın kurduğu BDT'ye diğer Türk Cumhuriyetleri ile birlikte 21 Aralık 1991'de dahil olmuştur. Türkiye ile Kırgızistan arasında imzalanan ekonomik, teknik ve kültürel

¹⁰¹ Avşar ve Solak, a.g.e., s. 139.

¹⁰² Saray, *Yeni Türk...*, ss. 200-201.

işbirliği anlaşması çerçevesinde ekonomik faaliyetler yürütülmektedir. Türkiye Kırgızistan'ın ihracatında %10, ithalatında %15 civarında paya sahiptir.¹⁰³

Kırgızistan'ın Özbekistan ile ciddi sorunları vardır. Fergana bölgesinde 4 Özbek, 2 Kırgız, 1 Tacik eyaleti vardır. Bu bölge en karmaşık ve çatışmaya açık bölgedir. Kırgız Asaba partisi radikal Türkçü bir partidir.¹⁰⁴

Kırgızistan'da halen 15 civarında siyasi parti bulunmaktadır. Kırgız Cumhuriyet Halk Partisi Akayev'i desteklemektedir. Ocak 1994'te yapılan seçimlerde Asker Akayev oyların % 96'sını almıştır. Yeni anayasa Mayıs 1993'te parlamento tarafından kabul edilmiştir. Kırgızca resmi dil olarak kabul edilmiş, özel mülkiyet hakkı getirilmiştir. Kırgızistan batılı ülkelerden en fazla kredi alan ülke durumundadır.¹⁰⁵

Kırgızistan'da eğitim seviyesi oldukça yüksektir. Zorunlu eğitim 10 yıldır. Kırgızistan komşularına diğerlerinden daha fazla bağımlı durumdadır. Ülkede toprak reformu başlatılmıştır. 1992'de ülke topraklarının yarısından fazlası özelleştirilmiş ve kooperatiflere dönüştürülmüş durumdadır. Akayev ülkenin diğer cumhuriyetlere göre daha liberal olması ile övünmekte ve özellikle Alman yatırımlarını cazip bulmaktadır. Ülkedeki Alman topluluğunun varlığını bunun için bir fırsat olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁶

Kırgızistan diğer cumhuriyetler kadar doğal zenginliğe sahip olmadığı ve Rusya ile ortak sınırı bulunmadığı için Rusya'nın ilgi alanından diğerlerine göre daha uzaktır. Ancak Çin gibi bir komşuya sahip olması tedirginlik yaratmaktadır. Ayrıca bağımsızlık sonrası yaşanan sorunlar toplumun bazı kesimlerinde Rusya'ya ilgiyi artırmaktadır.¹⁰⁷

Kırgızistan'da başlangıçta güçlü bir başkanlık sistemi oluşturulmamıştır. Demokratik ve liberal bir konum alınmıştır. Bunun sonucu ülkede diğer

¹⁰³ Avşar ve Solak, a.g.e., ss. 140-148.

¹⁰⁴ Özdoğan, a.g.m., s. 65.

¹⁰⁵ Demir, a.g.e., ss. 148-151.

¹⁰⁶ Erol, a.g.e., ss. 125-130.

¹⁰⁷ Nezihoğlu, a.g.e., s. 45.

cumhuriyetlerde görülmeyen bir siyasal parti oluşumu yaşanmıştır. Toprak mülkiyetinin özelleştirilme çalışmaları ve ülkeyi Orta Asya'nın İsviçresi yapma hayali oldukça önemli dış itibar sağlamıştır. Ama bu görünüm uzun sürmemiştir. 1995 ve sonrasında Akayev demokrat tavrını bırakıp sertleşmeye başlamıştır.¹⁰⁸

3.3. Özbekistan

Özbekistan topraklarında MÖ.10. yüzyılda Baktriane, Harezmi, Sogdiane gibi büyük devletler kurulmuştur. MÖ. 6. Yüzyılda Persler, 4. Yüzyılda Büyük İskender, MS. 8. Yüzyılda Araplar, 13. Yüzyılda Moğollar ve Timur'un işgali görülmüştür. Özbeklerin öncesine ait tarihi bilgi yoktur. Altın Ordu devletinin kuruluşunda Uralların doğusundaki bölge Cengiz Han'ın torunlarından Şiban (Şeyban)'a verilmiştir. Bölgede yaşayan kabileler kıpçak hükümdarı Özbek Han zamanında Özbek adını alıp müslüman olmuşlardır.¹⁰⁹

Özbek Han'ın torunlarından Ebu'l-Hayr Han 1428'de dedesinin adını verdiği Hanlığını kurmuştur. 1468'de gerileme dönemine giren Özbekler, 1500'de toparlanarak bütün Maveraiünnehiri egemenlikleri altına almışlardır. 1510'da Şah İsmail, Kırgızların isyanından da faydalanarak Özbeklere büyük darbe indirmiş, Babür Şah ta onun yardımıyla Orta Asya'yı yeniden istila etmiştir. Ancak Özbekler çabuk toparlanarak 1512'de Babür Şah'ı Orta Asya'dan çıkarmışlardır. Bu arada Şah İsmail, Osmanlı Devleti ile savaşa tutuştuğundan Özbeklerle Osmanlı Devleti arasında yakınlaşma doğmuştur. Özbekler Babür istilasından sonra kendi aralarında bölünmüşlerdir.¹¹⁰ Bölgede Buhara ve Harezmi (Hive) adlı iki hanlık kurmuşlar, 1598'den sonra zayıflamaya başlamışlardır. Daha sonra Maveraiünnehir, Astrahanların eline geçmiş, İranlı komutan Nadir Şah, Maveraiünnehiri işgal ederek 1740'da Buhara'ya girmiştir. 19. Yüzyıl başlarında bölgede Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları egemendir. 18. Yüzyıl başlarında bölgeye akınlar düzenlemeye başlayan Ruslar 1860'lardan sonra tek tek bu hanlıklara son

¹⁰⁸ Roy, a.g.e., ss. 189-190.

¹⁰⁹ Avşar ve Solak, a.g.e., s. 165.

¹¹⁰ Saray, Yeni Türk..., ss. 268-269.

vermişlerdir. 1917 Sovyet devrimi başladığında Özbekler yarı bağımsız Buhara ve Hive hanlıklarına dağılmış durumda idiler. Aralık 1917'de Hokand'da bir ulusal kongre toplayan müslümanlar Mustafa Çokay başkanlığında bir hükümet kurmuşlar, ancak bu hükümet Şubat 1918'de Taşkent'ten yollanan askeri birlikler tarafından devrilmiştir. Darbeden sonra başlayan Basmacı hareketi 1922'ye kadar şiddetini değiştirerek sürmüştür, 1922'de yapılan reformlar sonucu etkisini yitirmiştir. 27 Ekim 1924'te Özbekistan S.S.C. ilan edilmiş, Özbekistan sınırları içinde yer alan Tacikistan 1929'da ayrı bir S.S.C.'ne dönüştürülmüştür. SSCB'nin dağılması üzerine Özbekistan 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.¹¹¹

Bugün Özbekistan'da yabancı sermayeli kuruluşlarda Türkiye 234 kuruluşla Rusya'dan sonra 2. Sıradadır. Ülke pamuk üretimi açısından önemli bir seviyededir ancak pamuk üretiminin dayatılması ekoloji ve sağlık açısından bazı sorunlar oluşturmuştur. Doğal gaz üretimi açısından BDT ülkeleri içinde ilk sırada yer alır, ancak petrol ithal etmek zorunda olması doğal gaza dayalı bir önem kazanmasını engellemektedir. Yeni açılan kuyularla Özbekistan'ın petrol ithalatından kurtulması hatta petrol ihraç edebilecek konuma gelmesi yakın zamanda mümkün olabilir. Ülke dünyanın altın üretimi yapan ilk on ülkesi içindedir. Ülkede iktidarda olan Demokratik Halk Partisi, eski Komünist Partinin devamıdır. Cumhurbaşkanı İslam Kerimov 1989'da Özbekistan Komünist Partisi Genel Sekreteri iken bağımsızlıkla beraber cumhurbaşkanlığı görevine gelmiştir. 1991'deki darbe girişimi sırasında Kerimov herhangi bir yönde tavır belirlememiştir. Darbenin başarısız olacağı anlaşılınca karşı yönde tavrını ortaya koymuş ve SSCB komünist Partisinden istifa etmiştir. Bugün Özbekistan'da demokratikleşme eğilimi görülmemektedir. İslamcı çizgideki İslamcı Rönesans Partisi, din temeline dayalı partiler yasaklandığı için yeraltı hareketi olarak sürmektedir. İslamcı Rönesans Partisi, ümmet temeline dayalı Birleşik Türkistan istemektedir. İran, Pakistan, Suudi Arabistan modellerine sıcak bakmamakta, Türkiye'nin laik modeline de karşı çıkmaktadır. Arap alfabesinin kabul edilmesini istemektedir. Ancak latin alfabesi kabul edilmiş durumdadır. 1988'de kurulan Birlik Hareketi, demokratik, laik modeli savunmakta idi, ancak kendi içinde

¹¹¹ Avşar ve Solak, a.g.e., ss. 165-167.

ayrılığa düşmüş ve Muhammed Salih ile arkadaşları ayrılarak Erk Partisini kurmuşlardır. Bugün her üç oluşum da yasaklanmış durumdadır.¹¹²

Özbekistan'da başka bir ülke yönetimini taklit etmek yerine Timur yasalarından ilham alan ulusal demokrasi modeli uygulama çabası vardır.¹¹³

BDT çerçevesinde ortak güvenlik ve işbirliği çabalarını destekleyen Kerimov, Rusya'ya bağımlılığın azaltılması, milli kültürün öne çıkarılması gibi talepleri olan ve ülkede oldukça etkin durumda bulunan milliyetçi ve islamcı hareketleri bastırarak kendi ılımlı milliyetçilik politikasını yürütmüştür. Ülkede bir zorunluluk olarak görülen Rus uzmanlar korunmaktadır. Çıkarılan vatandaşlık yasasına göre Özbekistan'da yaşayan herkes, hiçbir ayırım gözetilmeksizin Özbek vatandaşı olabilecektir.¹¹⁴

3.4. Türkmenistan

Türkmenler, Selçuklularla beraber Maverâünnehir, Horosan ve Anadolu'ya gelmişlerdir. Türkmen adının tarihte kullanımı 10. yüzyıla rastlamaktadır. 13. Yüzyılın yarısından itibaren buldukları bölgelerde Türkmen beylikleri kurmaya başlamışlardır. Daha sonra Türkmen beylikleri, Osmanlılarla birleşmiştir.¹¹⁵ Maverâünnehir ve Horosan'da kalan Türkmenler, önce Moğol sonra da Timur hakimiyetinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Moğol asıllı Kalmukların hücumundan kaçan Salur ve Teke Türkmenleri, Kopet Dağı bölgesine çekilerek burada kuvvetlenmişlerdir. Türkmenler burada önce Hive Hanlığı'ndan sonra da İran'dan gelen hücumlarla yıpranmıştır. İran'ın bu saldırılarını Rusya teşvik etmiştir. 1855 ve 1856'da yapılan Hive saldırılarına Türkmenler başarıyla karşı koyarak onları

¹¹² Avşar ve Solak, a.g.e., ss. 173-179.

¹¹³ Özdoğan, a.g.m., s. 94.

¹¹⁴ Nezihoğlu, a.g.e., s. 47.

¹¹⁵ Avşar ve Solak, a.g.e., s. 185.

yenilgiye uğratmışlardır. Türkmenler 1858'de İran'a karşıda büyük başarılar kazanmıştır.¹¹⁶

Rusya'nın Türkmenistan'ı işgal girişimi 1717'de başlamıştır. O tarihte başarısız olan Ruslar 1869'da Hazar'ın doğusunda bir ileri karakol kurmuşlar ve 1879'da Türkmenistan'ı işgale başlamışlardır. Türkmenler güçlü direniş göstermişler hatta Göktepe'de Rusları bozguna uğratmışlardır. Ancak Ruslar kararlıdır, direniş kırılmış ve 1891'de Hazar ötesi yönetim oluşturulmuş, bu oluşum 1899'da Türkistan genel valiliğine bağlanmıştır. 1918-20 iç savaşı sırasında çatışmalara sahne olan Türkmenistan 1920'de SSCB yönetimine girmiştir. 1924'e kadar Türkistan özerk S.S.C.'nin parçası olan Türkmenistan bu tarihte SSCB'ye bağlı federal bir cumhuriyete dönüştürülmüştür. 27 Ekim 1991'de halkoylaması ile bağımsızlık ilan edilmiştir. Türkmenistan, eski SSCB'nin en geri kalmış cumhuriyetlerindendir. Önemli miktarda petrol ve doğal gaz kaynaklarına sahiptir. Ancak üretim ve boru hatları oldukça geri teknolojiye sahiptir. SSCB tarafından ısrarla uygulatılan pirinç ve pamuk üretimi ülkenin ekolojik dengesini bozmuştur.¹¹⁷

Türkmenistan 21 Haziran 1992'de halkoyu ile kabul edilen bir anayasa ile yönetilmektedir. Cumhurbaşkanı yürütmenin başıdır. Türkmenistan Komünist Partisi 1991'de kendisini feshetmiş, yerine Türkmenistan Demokrat Partisi kurulmuştur. Partinin genel başkanı, cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'dır.¹¹⁸

Türkmenistan'da boylara dayalı feodal bir yapı etkindir ve boylar arasında siyasi çekişme sürmektedir. Ulusallaştırma hareketi diğer cumhuriyetlerden biraz farklıdır. Osmanlı devletinin kurucusu Ertuğrul Gazi'nin de Türkmen oluşu bu ülkenin ilgisini çekmektedir. 1993'teki Söğüt kutlamalarına Türkmenistan devlet bakanları da katılmıştır.¹¹⁹

BDT'nun kurucuları arasında yer alan Türkmenistan 1993'te Minsk'te toplanan BDT zirvesinde, yeni bir devlete yol açacağı endişesiyle yeni BDT

¹¹⁶ Saray, *Yeni Türk...*, ss. 333-336.

¹¹⁷ Avşar ve Ferruh Solak, *a.g.e.*, ss. 185-196.

¹¹⁸ Demir, *a.g.e.*, ss. 181-182.

¹¹⁹ Özdoğan, *a.g.m.*, ss. 64-75.

anayasasını imzalamamıştır. Türkmenbaşı, Türkmenistan'ın güvenliği için Rusya ile yakın durulması gerektiğine inanmaktadır ve çifte vatandaşlığı kabul etmiştir. Ancak katı biçimde örgütlenmiş bir BDT' nun ulusal bağımsızlığı tehlikeye düşüreceği görüşündedir.¹²⁰

3.5. Azerbaycan

Bilinen ilk tarihi Albanianlar denilen halkın yaşadığı dönemdir. Türklerin bölgeye ilk yerleşim tarihi Milattan önce Saka-İskitler dönemidir. İran Azerbaycan'ı ile 10. Yüzyıl'dan 1723'e kadar ve 1735-1813 yılları arasında bütünleşmişlerdir. 5-7. Yüzyıllarda Türk idaresi yaşayan bölge 642'de müslüman Araplarca fethedilmiştir. 9. Yüzyılda bölgede yaşayan İranlıların yerini Türkler almıştır. 11-14. Yüzyılda Azerbaycan'a yerleşen ve bugün Azeri adı ile anılan Türkler genellikle Oğuz boyundandır. Arap yönetiminde bölgede Şirvan, Aran ve Mughan hanlıkları kurulmuştur.¹²¹ Azerbaycan'ın tam bir Türk ülkesi haline gelişi, Selçuklular zamanındadır. Malazgirt savaşından sonra Anadolu ile birlikte Azerbaycan da bir Türk yurdu haline gelmiştir. Orta Asya'daki Moğol egemenliğinden kaçan bazı Türk grupları da Azerbaycan'a gelmişlerdir.¹²² Çözölmeye başlayan hanlıklar Moğol egemenliği ve Safeviler döneminde yeniden canlanmışlardır. Bunlardan Şirvan şahlar uzun dönem bölgede hakim olmuşlardır. Ülkenin İran'a hakim Türk hanedanlarının egemenliğinde olması nedeni ile Türkiye Türkleri ile arası pek iyi olmamıştır. 16. Yüzyılın sonlarında Kuzey Azerbaycan Osmanlı hakimiyetine girmiştir.¹²³

Selçuklulardan sonra bölgeye Moğollar ve Timurlular hakim olmuş, daha sonra Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen devletleri kurulmuştur. 1500'de kurulan Safevi devleti döneminde Safeviler ve Osmanlılar arasında Azerbaycan üzerine mücadeleler yaşanmıştır. Bunlardan 1578-1588 yılları arasında süren mücadelenin son yıllarında Ferhad Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri Hazar Denizine

¹²⁰ Nezihoğlu, A.g.e., s.48.

¹²¹ Avşar ve Solak, A.g.e., s. 85.

¹²² Saray, Yeni Türk..., s. 17.

¹²³ Avşar ve Solak, a.g.e., s. 86.

kadar ilerleyerek ilk defa Osmanlı Türklüğü ile Azerbaycan Türklüğü birleşmiş ancak bu birlik uzun sürmemiştir. Ruslar 1724'te Şirvan'ın kuzeyinde kalan Azeri topraklarını ele geçirmişler, Azerbaycan'ın geriye kalan kısmı Osmanlı Devletine bağlanmıştır. Nadir Şah döneminde ise Rusların da geri çekilmesi ile Azerbaycan tekrar İran egemenliğine geçmiştir. Nadir Şah'tan sonra Azerbaycan'da Şirvan, Şeki, Taliş, Karabağ, Kuba, Gence, Revan ve Bakü Hanlıkları kurulmuştur.¹²⁴ 19. Yüzyıl başlarında Ruslar bölgede kurulmuş olan Bakü, Kuba, Karabağ gibi hanlıkları birer birer ortadan kaldırmıştır. 1828 Türkmençay anlaşması ile Kuzey Azerbaycan Rusya'ya, Güney Azerbaycan İran'a bağlanmıştır. 1918'de Milli Müsavat Partisinin önderliğinde ve Osmanlı ordusunun desteği ile başkenti Gence olan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. Daha sonra Bakü Osmanlı ordusunca alınarak başkent yapılmıştır. Yeni cumhuriyet 15 ocak 1920'de itilaf devletlerince tanınmış, Nisan 1920'de ise kızıl ordu tarafından işgal edilerek bağımsız Azerbaycan'a son verilmiştir. Kurulan Azerbaycan S.S.C. 1922'de Transkafkasya Federal sosyalist cumhuriyetine katılmış, 1936'da Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluşturulmuştur. 21 ocak 1990'da Azerbaycan parlamentosu bağımsızlık ilan etmiş ancak bu devleti hiçbir ülke tanımamıştır. Sovyetler'de Ağustos 1991 darbesinin başarısız olması ile çözümlenin başlaması üzerine 18 Ekim 1991'de Azerbaycan bağımsızlık ilan etmiştir. Türkiye, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke olmuştur. Bugün ülke nüfusunun %82'si Azeri Türkü, %5'i Rus, %5'i Ermeni azınlıktır. Lezgi, Avar, Yahudi, Tatar, Gürcü, Ukraynalı gibi küçük azınlıklar da vardır.¹²⁵

Azerbaycan ile Ermenistan arasında Karabağ sorunu yaşanmaktadır. 1988'de tırmanışa geçen olaylar 1992'de savaşa dönüşmüştür. Azerbaycan bu savaşta iç kargaşanın da etkisi ile zayıf kalmış ve topraklarının beşte birini kaybetmiştir. Çeşitli arabuluculuk girişimlerine rağmen henüz sorun çözülememiştir.¹²⁶

Azerbaycan Türkleri müslümandır ancak müslümanlık bir yaşam tarzından ziyade kültürel bir niteliktedir. Bunda İran'ın radikal islam propagandasına karşı oluşan tepkinin yanı sıra batı kaynaklı yoğun yayınlar da etkindir. Azerbaycan

¹²⁴ Saray, *Yeni Türk...*, ss. 17-20.

¹²⁵ Avşar ve Solak, *a.g.e.*, ss. 86-93.

¹²⁶ Demir, *a.g.e.*, ss. 254-256.

ekonomisi SSCB döneminde merkezi planlama ile tarım ağırlıklı olarak planlanmıştır. Sanayisi diğer cumhuriyetlere bağımlılığı oluşturmak için geri bırakılmıştır. Petrol rasyonel olmayan şartlarla üretilmektedir. Ekonomide aşırı istihdam vardır. Özel teşebbüsün sermaye birikimi cılızdır. Sermaye birikimi kooperatiflerin elindedir. Kooperatifler de devlet kontrolündedir. Ülkede fen bilimleri dalında yetişmiş eleman sayısı fazla iken sosyal bilimlerde eleman sıkıntısı vardır. Fen bilimlerinde yetişmiş elemanların başta Türkiye ve İran olmak üzere yurt dışına çıkması söz konusudur. Azerbaycan'da piyasa ekonomisi kurumları oluşmaktadır. Merkez bankası kurulmuştur. Aralarında Türk bankalarının da bulunduğu yabancı bankalar faaliyete geçmiştir. Azerbaycan'da petrol, kömür ve diğer madenlerin üretimi ilkel teknoloji ile ve çevreyi kirletmektedir. Azerbaycan Komünist Partisi kendisini feshettikten sonra diğer cumhuriyetlerdeki gibi devamı niteliğinde parti kurulmamıştır. Komünist partisi yöneticileri kadro halinde ülkeyi yönetmiştir. Azerbaycan'da aralarında islamcı ve Türkçü partilerinde bulunduğu ondan fazla parti faaliyettedir. Anayasa Sovyet anayasasının bazı maddelerinin değiştirilmesi ile oluşturulmuştur. Azerbaycan'da SSCB döneminden kalma Karabağ ve Nahçıvan özerk cumhuriyetleri yer almaktadır. Ermenistan ile Karabağ ihtilafı çözülememiştir. Hala çatışma halindedir. Gürcistan ile toprak anlaşmazlığı vardır. BDT anlaşması gereği Azerbaycan'ın sınır güvenliği Rusya Federasyonu tarafından sağlanmaktadır.¹²⁷

1992'de seçimle cumhurbaşkanlığına getirilen Azerbaycan Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elçibey 1993'te darbe ile devrilmiştir. Meclis başkanlığına getirilen Haydar Aliyev 1993'te yapılan seçimle cumhurbaşkanı olmuştur.¹²⁸

1995'te Aliyev'e karşı yapılan darbe girişiminde Türkiye'nin Bakü'deki TİKA görevlisi Ferman Demirkol ve Türk işadamı Kenan Gürel'in de yer alması iddiaları Aliyev'le Ankara arasında sorun yaşanmasına neden olmuştur.¹²⁹

¹²⁷ Avşar ve Solak, a.g.e., ss. 94-110.

¹²⁸ Demir, a.g.e., s. 116.

¹²⁹ İrfan Ülkü, *Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan*, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000, ss. 240-241.

Azerbaycan BDT topluluğuna katılan ülkeler arasında bazı noktalara çekince koyan tek ülkedir.¹³⁰

3.6. Tacikistan

Bugünkü Tacikistan, tarihi istilalarla dolu bir bölgedir. Arap, Türk, Moğol akınlarını yaşayan bölge en görkemli dönemini Samaniler devrinde yaşamıştır. Fakat 13. Yüzyılda yaşanan Cengiz istilasını bölgeyi harabeye çevirmiştir. Cengizden sonra Selçuklular, Timur ve Özbek Hanlıkları bölgeye hakim olmuştur.¹³¹

Önceleri Özbekistan'a bağılı iken Sovyetlerin bölme politikası gereğı ayrı bir cumhuriyet haline gelmiştir. Halkın % 23'ü Özbek, % 3'ü Tatar'dır. Tacikler Farsça'nın değışik bir şivesini kullanırlar. Özbekçe de konuşurlar. Halk sünni müslümandır. 24 Ağustos 1990'da egemenlik ilan etmiştir. Bir ara ismini Sosyalist parti olarak değıştirmiş olan Komünist parti iktidardadır. Tacikistan Demokrat partisi, İslami Rönesans partisi faaliyet gösteren diğerk partilerdir.¹³²

İktidardaki Rusya yanlısı Rahmanov yönetimine karşı direniş nedeniyle iç savaş yaşanmıştır. Petrol ve doğal gaz üretimi Fergana vadisindedir. Ülke dağılıktır. Hayvancılık yaygın olarak görülür. İhraç ürünleri pamuk, şarap ve bazı madenlerdir.¹³³

1992'de başlayan iç isyanda etnik grup Kulyabiler yenilerek Duşanbe'yi terk etmişlerdir. Yine bu yıl islamcı muhalefete de darbe vurulmuştur. Bunun üzerine islamcı muhalefet Afganistan'a çekilmiştir. Daha sonra çeşitli yerlerde Rus desteğini de alan Kulyabiler yönetimi ele geçirmişlerdir. Kulyabilerin iktidarına karşı ayaklanmalar başlamıştır.¹³⁴

¹³⁰ Jacob M. Landau, *Pantürkizm.*, Çev. Mesut Akın, İstanbul: Sarmal yayınevi, 1999, s. 285.

¹³¹ Muhittin Tolga Özsağlam, "Tacikistan İç Savaşı", *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı:10, (Ocak- Mart 2000), s. 53.

¹³² Demir, a.g.e., ss. 176-177.

¹³³ Ramazan Özey, *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, İstanbul: Aktif Yayınevi, 3.Baskı, 1999, ss. 207-210.

¹³⁴ Roy, a.g.e., ss. 193-196.

1997 Şubatında Tacik yönetim ve muhalefeti Tahran'da bir araya gelerek görüşmelerde bulunmuşlar ve Haziran ayında Moskova'da barış anlaşması imzalamışlardır.¹³⁵

Taciklerin birkaç şii grup dışında sünni olmaları Türkiye'ye yakınlık unsuru olmasına rağmen, İran'ın din devleti yapısı ve Taciklerin Türk devletleri arasında kaybolma endişesi Tacikistanı İran'a yaklaştırabilir.¹³⁶

4. İRANDA TARİHİ DÖNEMLER

4.1. Medler, Persler

İran'da ilk devletin kurulduğu topraklar Mezopotamya'nın doğusunda yer alır. Yaylalar, ırmaklar, vadiler nedeniyle bölge tarım ve hayvancılığa elverişlidir. Bu nedenle yerleşik hayata erken dönemde geçmek mümkün olmuştur. M.Ö. 3. Bin yılından başlayarak Elam'da bir devlet ortaya çıkmış, binyılın sonunda da Elamlılar Mezopotamya'yı işgal etmişlerdir. Mezopotamya'yı birleştiren Babil kralı Hammurabi onları kovmuştur. M.Ö. 9. Yüzyıldan başlayarak İranlı iki kabilenin adlarından söz edilir. Medler ve Persler.¹³⁷

M.Ö. 612-585 yıllarında Med ve Babil birleşik güçleri Asur imparatorluğuna son verir. M.Ö. 550'lerde en geniş dönemini yaşayan Med genişlemesini Persler durdurur. M.Ö. 588'de II. Keyhüsrev yönetiminde birleşen Persler 550'de Med krallığına son verir. Pers imparatorluğu hızlı bir şekilde büyür. Genişlemeyle birlikte hoşnutsuzluklar başlar. Başlayan ayaklanmalar ülkenin her tarafına yayılır. Ayaklanmaları Akamanış hanedanının üyelerinden I. Dârâ bastırır. Pers imparatorluğunda satraplık adı verilen eyaletlere bölünme, bayındırlık faaliyetleri, para basımı, askeri değişiklikler gibi bir dizi reformlar yapılır. Devlet genişlemeye

¹³⁵ Özsağlam, a.g.m., ss. 61-62.

¹³⁶ Landau, a.g.e., s. 289.

¹³⁷ Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş*, 5.b., Cilt 1, İstanbul: Cem yayınevi, 1994, ss. 177-179.

devam eder. Ancak İskitlere karşı Kafkasya ve Transkafkasya'ya yapılan seferler başarısız olur. Kıta Yunanistan'ındaki Yunan siteleri Perslere karşı büyük bir idreniş gösterir. Nihayet Makedonyalı İskender bu devlete son verir.¹³⁸

M.Ö. 228'de bölgede Baktriane devleti kurulur. M.Ö. 2.Yüzyıl-M.S.3.Yüzyılda Part İmparatorluğu hakimiyeti yaşanır. M.Ö.130'larda Sakalar ve Toharlar (yüceçiler) Sogdiana ve Baktra'ya gelirler. 220'li yıllarda Romalılar ve Sasanilerin saldırıları ile Part İmparatorluğu yıkılır.

4.2. Sasani İmparatorluğu

M.S.224'te bölgede Sasani İmparatorluğu kurulur.

Sasaniler, Sogdian, Baktrian'ı aldıkları gibi, Hindistan'a kadar uzanırlar. Bizans ile Sasaniler arasında çekişmeler yaşanır, bu arada Sasanilere karşı Bizans-Türk ittifakı doğar. Bizans- Sasani çekişmesinin Türk – Bizans ittifakını doğurmasında, Bizans'ın ihtiyaç duyduğu bazı mallarda İran tekelinden kurtulmak için giriştiği çabalar önemli rol oynamıştır.¹³⁹

4.3. Arap Fethi, Samaniler ve Atabeylikler

Sasani devletinin yıkılışıyla bölgede Arap hakimiyeti başlar.

Halife Harunreşidin ölümünden sonra İran'da ayrılıkçı hareketler görülür. Bağımsız yerli hanedanlar ortaya çıkar. Bunlar, Tahiriler (820-873), Saffariler (863-902) ve İran tarihinde önemli yeri olan Samaniler (874-999) dir. Batı İran'da ise 932-1055 arasında Büveyhilerin hakimiyeti görülür.

¹³⁸ Tanilli, a.g.e., ss. 180-186.

¹³⁹ Tanilli, Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş Cilt 2, 4.b., İstanbul: Cem Yayınevi, ss. 72-78.

7-10. Yüzyıllarda Türkler ticaret yaptıkları İranlıların aracılığı ile müslüman olmaya başlarlar. İran'ın güçlü hanedanları bazen Türkleri himayeleri altına alırlar. 10. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türklerin yayılması başlar.

4.4. İran'da Türk Asıllı Hanedanlar : Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar

İlhanlı devleti yıkılınca İran'da Türk ve İran kökenli devletler kurulmuştur. Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri Türk asıllı devletlerdir.¹⁴⁰ Şii Karakoyunlu devletine 1470 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan son vermiştir. Akkoyunlu Devletine 1503'te Safevi Şah İsmail son vermiştir. Şah İsmail'de Türk'tür, Safevi hanedanı 1736'da Nadir Şah tarafından sona erdirilmiştir. Nadir Şah'ta Afşar boyundan bir Türk'tür. Nadir Şah 1747'de öldürülmüştür. 1779'da Türk asıllı Kaçar sülalesi iktidara gelmiştir. Arada geçen 32 yıl İran'da , İran'lı Zend sülalesi iktidarda kalmıştır. Kaçar sülalesi 1925 yılına kadar İran'ı yönetmiştir.¹⁴¹

4.5. İran Şahlığı, İran İslam Cumhuriyeti

1923'te İran Harbiye Bakanı Ahmet Rıza Han, bir hükümet darbesi ile başbakanlığı ele geçirir. 1925'te de İran Şahı Ahmet'i tahttan indirerek Kaçar hanedanına son verir. İran meclisi Ahmet Rıza Han'ı Şehinşah ilan eder. Rıza Şah, son İran hükümdarı Muhammed Rıza Pehlevi'nin babasıdır.¹⁴²

¹⁴⁰ Roux, a.g.e., s. 186.

¹⁴¹ Gürün, a.g.e., ss. 597-599.

¹⁴² Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, 4.b., Ankara: İş Bankası Yayınları, 1987, s. 209.

II. dünya harbi sırasında, SSCB ve İngiltere İran'dan SSCB'ye toprakları üzerinden askeri ikmale izin vermesini isterler. İran bu isteği reddedince de iki ülke İran'a saldırır. Şah tahttan indirilir, yerine oğlu Muhammed Rıza Pehlevi getirilir. İran nüfuz bölgelerine ayrılır. Kuzey İran Sovyet işgaline geri kalan kısım İngiliz işgaline girer. Tahran bölgesi tarafsızlaştırılır. 1942'de İngiltere, İran ve SSCB arasında ittifak anlaşması imzalanır. Anlaşmaya göre Almanya ile savaşın sona ermesinden itibaren en geç altı ay içinde İran'dan yabancı askerler çekilecektir. Ancak Sovyetler Birliği savaştan sonra İran'dan çekilmeye pek istekli davranmaz, Sovyetlerin yardımıyla Mehabad'da bağımsız bir Kürt Cumhuriyeti kurulur. Bu cumhuriyet hemen, Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti ile ittifak imzalar. İran, BM.'e başvurur ancak netice elde edemeyince SSCB ile anlaşma yoluna giderek çekilmeleri karşılığında Kuzey İran petrolünün birlikte işlenmesi ve %51 pay vermeyi kabul eder. Ancak İran meclisi bu anlaşmayı onaylamaz, bu arada ABD'nin de desteği İran tarafına gelince SSCB çekilmek zorunda kalır. 1949'da İran Petrollerini işleyen şirketle İran arasında anlaşmazlık çıkar, anlaşmazlık Musaddık'ın başbakanlığa getirilmesine kadar sürer. 1951'de başbakan Musaddık millileştirme politikası uygular. Musaddık 1953'te Şah'ı tahttan feragate zorlar. Şah Roma'ya kaçır ancak askeri darbe ile Musaddık devrilir.¹⁴³

İran'da 1976'dan sonra Şah aleyhtarı çalışmalar hızlanır. Bunda Şah'ın gizli polis teşkilatı SAVAK aracılığı ile uyguladığı baskının ve elde edilen milli gelirin dağılımındaki aşırı adaletsizliğin büyük etkisi vardır. 1978'de Şah karşıtı gösteriler oldukça büyür. Şah'ın isteği ile 1963'ten beri Irak'ta yaşayan Humeyni sınırdışı edilir ve Paris'e gider. Buradan İran'daki eylemleri yönetmeye başlar. Şah artan muhalefet karşısında bazı tavizler verir ancak bu durum ortalığı yatıştıracak yerde daha da kızıştırır. 16 Ocak 1979'da Şah İran'dan ayrılır. 1 Şubat 1979'da Humeyni,

¹⁴³ Armaoğlu, a.g.e., ss. 378-491.

İran'a döner. Askerlerin tarafsız kalması hatta hava kuvvetlerinin Humeyni'nin yanında yer almaya yönelmesi ile birlikte İran'da İslam Devrimi gerçekleşmiş olur.¹⁴⁴

Devrimden sonra muhalif gruplar teker teker sindirilir. Önce komünist Tudeh'in merkez komitesi üyeleri tutuklanarak idam edilir. Sonra Halkın mücahitleri örgütü, Halkın Fedaileri örgütüne karşı kışkırtılır. Sonra da Halkın mücahitleri'ne karşı büyük bir saldırı başlatılır. Daha sonra diğer örgütler ve kuzeydeki Kürtler susturulur.¹⁴⁵ Bundan sonra İran'da hızlı bir şekilde islam devleti oluşturma ve islam devrimini yayma çalışmaları başlar. İran'da islam devrimi ile birlikte ulusal alanda çok büyük değişiklikler yaşandığı gibi, İran'ın islam devrimini yayma çabası ve İslam ülkelerindeki radikal islamcıların İran'dan etkilenmeleri nedeniyle devrim dünya çapında büyük yankılar uyandırmıştır.

1980'de Irak, 1975 tarihli Şat-ül Arap anlaşmasını feshettiğini ilan eder. Irak orduları İran topraklarına girerler. Kolay zafer elde edeceğini uman Irak umduğunu bulamaz ama İran'da Irak topraklarına yönelik karşı saldırılarda başarı kazanamaz.¹⁴⁶ Böylece 1988'e kadar sürecek olan İran- Irak savaşı başlamış olur.

¹⁴⁴ Armaoğlu, a.g.e., ss. 750-754.

¹⁴⁵ Göksel N. Demirel ve Diğerleri, "Olanak ve Sorunlarıyla Hazar Sorusu", **Özgür Üniversite Forumu**, Sayı 10, (Ocak-Mart 2000), ss.101-102.

¹⁴⁶ Armaoğlu, a.g.e., s. 777.

II. BÖLÜM: NÜFUZ MÜCADELESİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

1. MÜCADELENİN TEMELLERİ

1.1. Orta Asya'da Türk – İran Mücadelesinin Başlaması

Orta Asya'da Türk-İran nüfuz mücadelesinin başlangıcı tarihin çok eski dönemlerine dayanır.

M.Ö. 8-3. Yüzyıllarda Hint-Avrupalı ama İran grubuna giren İskitler Kazak bozkırlarının batı ve orta kısmına, Aral ve Sir Derya'nın kuzeyindeki bölgelere kadar yayılıyorlardı. Bu dönemde ve sonrasında bölgede bulunan göçebe İranilerin genel adı Saka'lardı. İrani göçebe kavimlerin bölgedeki egemenliğine ebediyen son veren ve kavimler göçüne neden olan Hun saldırısı M.S. 370'lerde gerçekleşir. ¹

Eski Farsça kitabelerde M.Ö. 6-5. Yüzyıllarda Sir derya ötesinde yaşayan Sakalardan söz edilir. En önemli Orta İran kaynağı olan Hodaynamelerde bu konuda bilgiler verilir. Hodaynamelerin günümüze ulaşan şekli olan Firdevsinin Şehnamesinde, Turan-İran mücadelesine geniş ölçüde yer verilir. Burada Turan kötü güçlerin toplandığı yerdir. İran dinsel inancına göre dünyada var olan herşey iyi veya kötü grubuna dahildir. Dünya tarihi de iyi ile kötülerin 12.000 yıl süren mücadelesinden ibarettir. Bu süre içinde kötü yok oluncaya ve iyi hakim oluncaya kadar her üçbin yılda peygamberler ve kurtarıcılar gelecektir. Eski İran dini edebiyatında Turan henüz şeytani güçlerin ülkesi değilken Orta İran edebiyat ürünü Hodaynamelerde Turan kralı Afrasiyab bizzat kötülerin efendisidir. Bundan sonra Hodaynamelerin ana konusu İyiler imparatorluğu İran ile Turan arasında dinmek bilmeyen savaşlardır. Destanda Kadim İran krallığı döneminde (M.Ö. 550'den öncesi) Guştasp hakimiyeti sırasında Zerdüştinin kabulü nedeniyle İran ile Turan arasında savaş çıktığı ve bu savaşta İran adına Guştasbın oğlu İsfendiyar'ın zafer kazandığı anlatılır. Yine destanda bu dönem İran kahramanlarından Rüstem'e yer verilir. Rüstem insanüstü güçlere sahiptir ve birkaç kez İran'ı Turan tehlikesinden

¹ Károly Czeplédy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, Çev. Erdal Çoban, İstanbul: Özne yayınları, 1998, ss. 14-15.

kurtarır. ² Şehnameye göre İran ve Türk topraklarında işlenen cinayetlerin başlıca sebebi Afrasiyab'tır.³

Ceyhun nehri çok eski devirlerden itibaren Türklerle İranlılar arasında sınır olmuştur. Turan – İran arasında sürüp giden savaşlarda Türkler bu sınırı geçerek İranlıları sınırın gerisine itmiştir. Sasaniler devrinde Behram Gor Türklerle aralarında sınır teşkil etmek üzere kireçlenmiş bir sınır taşı diktirmiştir. Aynı yerde daha sonra Perviz bir kale inşa ettirmiştir. Yine Enuşirvan burada Pers topraklarını saldırılardan korumak için oldukça güçlü bir kale yaptırmıştır.⁴

1.2. İlk Türk Devletleri ile İran'ın Mücadeleleri

M.S. 370'den önceki Hunların tarihinden bu kavmi Hiung-nu adıyla anan Çin kaynakları ayrıntılı olarak bahseder. Orta Asya'da imparatorluk oluşturmaları M.Ö. 3. Yüzyıl boyunca sürmüştür. M.S. 350'ye kadar Orta Asya tarihini belirleyen Asya Hunlarının büyük hücumu ise M.Ö. 174 sıralarında vuku bulmuş ve Çin'in kuzeybatısında yaşayan Toharlara yönelmiştir. Toharlar batya doğru çekilerek Saka boylarını müttefikleri arasına alarak M.Ö. 129'da Sogdia ve Baktria'yı işgal etmişlerdir. Tohar saldırısından sonra Afganistan'ın Kuzeydoğusunda iktidarı Kuşanlar ele geçirmiş ve M.S. 3. Yüzyıla kadar İran ile Hindistan arasında hüküm sürmüşlerdir. Sasani hükümdarı I. Şapur döneminde (M.S. 241-272) doğuda yapılan fetihler Kuşanların altın çağına son vermiştir. Böylece bir yüzyıl Kuşan hakimiyetinde bulunan Sogdia yeniden İran hakimiyetine girmiştir. Ancak bu durum uzun süreli olmamıştır. Göçebelerin Sogdia ve Baktria'daki iskanlarında önemli rol oynayan kavimlerden biri de Kazak bozkırlarının güneyinde yer alan ve Kangkü adıyla anılan topraklarda yaşayan Asilerdir. M.S. 350 sıralarında doğudan gelen bir saldırı Hunları çekilmeye mecbur etmiştir. Bu saldırıyı gerçekleştiren kavim tam olarak bilinmemekle birlikte Uar Hunlar (Avar-Hyónlar)'dır. 476'dan sonra Uar Hunlar Eftalit hanedanının hakimiyetine girmişlerdir. Uar- Hunlar Türkmen istebini ele

² Czeglédy, a.g.e., ss. 26-41.

³ Nazım Rızvan, "20. Asrın Evvellerinde Güney azerbaycan Dramasında Türkçülük Meseleleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 104, (Ekim 1996), ss. 86-87.

⁴ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara: Fecr yayınevi, 1998, s. 28.

geçirdikten sonra İran'a karşı muazzam bir saldırı düzenlemişler ve bu saldırıyı 350-358 yılları arasında dokuz yıl süren savaşlar takip etmiştir. Bu savaşlar II. Şapur'un imparatorluğunu tam bir çöküşün eşiğine getirmiştir. Bu savaşların İranlılar üzerinde etkisi o kadar büyük olmuştur ki Arap fetihleri sonrasında bile hala Hyónların adından bahsedildiği görülmüştür. Şapur bu savaşlar sonunda onlarla barışmayı hatta ittifak kurmayı başarmıştır. Bundan sonra Hyón saldırıları küçük çaplı olmuştur. Kral Behram Gur (420-438) zamanında Hyónlar yenilmiş ve hükümdarları öldürülmüştür.⁵

1.3. Göktürklerle İran Arasında Mücadele

Eftalitler (Akhunlar) bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Horosan'a girerler ve Sasani hükümdarı Firuz I'le (459- 484)'te karşılaşır ve onu öldürürler. Hint-İran dünyası üzerinde ağırlıklarını hissettirirler. 552'de Avarlara karşı ayaklanan Bumin Türükler (Göktürkler) hakimiyetini kurar. ⁶ Böylece Orta Asya hakimiyeti Göktürklerin eline geçer.⁷ İstemi Kağan döneminde (525-575) Sasani İran ile ilişkiler kurulur. Kral Hüsrev bir kağan kızı ile evlenir. Bu evlilikten Hüzmür IV dünyaya gelir. İran ordusuna paralı Türk askerler alınmaya başlanır. Paralı Türk askeri işlemi daha sonra müslüman İran, Abbasi halifeleri ve Mısır tarafından da benimsenecek bu da tüm bu ülkelerin Türkler tarafından yönetilmeleri sonucunu doğuracaktır. Birleşen Türkler ve İranlılar Eftalitleri yenerek ganimeti paylaşırlar. İranlılar Baktriane'yi ele geçirirler, Türklerse eski İran uygarlığı ülkesi olan Sogdiana'ya girerek uzun dönemde bölgeyi Türkleştirmenin temelini atarlar. Çok sonraları bu bölgeye Türkistan adı verilecektir.⁸

İran- Türk ittifakı uzun süreli olmaz, araları açılınca Göktürkler Bizans ile ittifak yaparlar ancak Bizans'ın Göktürlere bakışı da pek dostça olmadığı için bu ittifak ta uzun sürmez. İran ile Türkler arasında 588-597 yılları arasında savaşlar

⁵ Czeglédy, a.g.e., ss. 16-62.

⁶ Jean- Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, Çev. Galip Üstün, 6.b., İstanbul: Milliyet yayınları, 1998, ss. 43-49.

⁷ Czeglédy, a.g.e., s. 23.

⁸ Roux, a.g.e.,ss. 49-51.

yaşanır. Bu savaşlarda Göktürklerin zabdettikleri ülkeler ve bu ülkeler üzerinde İran'ın çıkarları etkili olmuştur.⁹

Hodaynamelerde İranlıların Turan'ın başkenti Kang'tan ölümsüz Pişdadiyan'ın gizemli dönüşünü beklediklerinden bahsedilir. Yine 589'da Göktürlere karşı zafer kazanan Behram Çubin, bu zaferin etkisiyle Sasani tahtını ele geçirmek için yaptığı başarısız girişimden sonra Göktürk topraklarına girerek kaybolmuş ve Turan'dan beklenen mesihler arasına girmiştir.¹⁰

2. ARAPLAR'IN BÖLGEYE GELİŞİ

Türklerle İranlılar birbirleri ile çatışırken batı'dan yeni bir din ve yeni bir devlet hızla doğu'ya doğru yayılmaya başlamıştı.

Bu arada Göktürk devleti önce ikiye ayrılmış, daha sonra 630'da Doğu,658'de Batı Göktürk Devletleri Çin hakimiyetine girmişlerdir. Göktürkler daha sonra Çin hakimiyetinden kurtulup Türk birliğini yeniden sağlamışlardır. 716'da Kara Türgiş beyi Sulu Batı Göktürkler üzerine hakimiyet kurarak Kağan olmuştur. Sulu hem Çinliler hem de Araplarla zorlu mücadelelere girişmiştir. Bu arada Bizansla yaptıkları savaşlardan iyice bitkin çıkan Sasaniler 624'te Nihavend'de Araplar karşısında ağır bir yenilgiye uğramışlar ve bu savaştan sonra bir daha kendilerini toparlayamamışlardır. 651'de son Sasani hükümdarı Yezdecird sığınmaya çalıştığı bir Türk sınır beldesinde öldürülmüştür.Ölümünden sonra oğlu Firuz bir müddet daha direnmişse de 665'de Horasan valisi olan Hakem B. Amr el-Gıfari tarafından Çin'e sığınmaya mecbur edilmiş, böylece son Sasani temsilcisinin direnişi kırılmıştır.¹¹

⁹ Kamuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1984, ss. 161-166.

¹⁰ Czeglédy, a.g.e., ss. 40-41.

¹¹ Kurt, a.g.e., ss. 34-38.

Bölgeyi fetih gayesiyle gelen Araplarla Türkler arasında uzun ve çetin çatışmalar yaşanmıştır. Sonuçta Türkler Arapların getirdiği İslam dinini kabul ederek topluca bu dine girmeye başlamışlardır.¹²

3. İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ – İRAN İLİŞKİSİ

Türkler 8. Yüzyıldan itibaren kitleler halinde Orta Asya'ya girmişler ve bölgede devletler kurmuşlardır.¹³ Bu devletlerden Karahanlılar İlk Müslüman Türk devletidir 840- 1212 yılları arasında yaşamıştır. Karahanlı devleti ilk olarak Işık Gölü civarında kurulur, daha sonra Doğu Türkistan'a gelirler. Samani Devletini yıktıktan sonra Maverünnehir'e yerleşirler. Karahanlılar Satuk Buğra Han döneminde Abbasilerin İran'da başlayan bir ayaklanmayı bastırmak için onlardan yardım istemesi üzerine ayaklanmayı bastırırlar bir zaman sonra da müslüman olurlar.¹⁴ Bu dönemde Horasan ve Maverünnehir'de İran'lı bir komutan Saman oğulları devletini (874-999) kurar. Bu devlet İran asıllı olmasına rağmen sünnidir.¹⁵ Karahanlılar bu devletle sürekli savaş halinde bulunurlar. 975-987 yılları arasındaki Karahanlı saldırılarını Saman oğulları, Selçukluların yardımı ile durdururlar. 999'da Karahanlılar Samani Devletini ortadan kaldırır. 1042'de iç çekişmeler nedeniyle ikiye ayrılırlar ve 1211'de sona ererler.¹⁶ Karahanlılar İran kültürüyle kaynaşmışlardır. Türk üstünlüğünün başladığı 9. Yüzyıl İranizmin uyanışı olur. İran sanatı gelişir ve İran edebiyatı zirveye ulaşır. Gazneliler ve Selçuklularda İran etkisi daha fazla görülür. Daha sonra İsfahan'da tahta Türkmenlerin geçmesi ile Arap fetihlerinden sonra İran'ın ilk ulusal hanedanı olan Safeviler ortaya çıkar. 12. Yüzyılda Ahmed Yesevi gibi halk erenleri ise Türkçe yazmaktadırlar.¹⁷

¹² V.V.Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990, ss. 203-205.

¹³ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Metis yayınları, 2000, s. 34.

¹⁴ M.Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1975, ss. 1-4.

¹⁵ Roux, a.g.e., s. 107.

¹⁶ Gürün, a.g.e., ss. 278-284.

¹⁷ Roux, a.g.e., ss. 107-112.

Karahanlılar islami inanca uyarak müslüman olmayan komşu Türklerle savaşmışlardır.¹⁸

Bugünkü Afganistan topraklarında kurulan Gazneliler devleti de Türkler tarafından kurulduğu halde İran uygarlığını temsil etmişlerdir. Farsçayı yükseltmek için çalışmışlardır. Öyle ki Fırdevsi, İran edebiyatının şaheseri Şehname'yi Gazne Sultanı Mahmut'a sunmuştur.¹⁹

1050'li yıllarda Bağdat'ta yaşanan şii- sünni çekişmelerinin şiddetlenmesi üzerine halife Bağdat'a hakim olan şii Büveyhiler'e karşı Tuğrul Bey'den yardım ister, yardıma giden Selçuklu ordusu Bağdat'a girerek Büveyhoğulları devletine son verir.²⁰ Selçuklular'ın İran'ı fethi ile Türk- Fars alemleri arasında sınır kalmamıştır. Türk- Fars kültürü 800 yıl boyunca yaşamıştır. Anadolu'dan Hindistan'a kadar uzanan bölgede emir ve sultanların hemen hepsi Türk, yönetim ise hem dil hem de kadro olarak Farisi olmuştur. Selçuklularda da sultan Alparslan Türk, buna mukabil vezir Nizamü'l -Mülk Farisidir.²¹

Türkler 9. Yüzyıldan itibaren Anadolu'ya girmeye başlamışlardır. 11.Yüzyılda ise Selçuklular ile şii Fatımilerin amansız mücadeleleri görülür, bu mücadele ön Asya'yı istikrarsızlaştırır. Selçuklular bu dönemde Orta Asya'dan gelen Türk göçebeleri Kuzey İran'da tutmak istemiyor, güneye Fatımilere karşı göndermeye çalışıyordu. Ancak Bizans'ın zayıflaması ile birlikte göçler Bizans üzerine yönlendirilir. Selçuklular sünni islamı temsil ediyorlardı ve en büyük hedefleri şiiğin etkisini silmek, islam dünyasının liderliğini ele geçirmektir. Selçuklular kurdukları medreselerde sünni devlet adamı yetiştirdikleri gibi, şii kaynaklı olan tarikatları da sünnilikle bağdaştırarak geniş halk kitleleri üzerinde etkili olmaya çalıştılar. Fatımiler ise Selçuklulara karşı moğol saldırılarının ekonomik finansmanını sağlayacak kadar politik davrandılar. Osmanlılar İstanbul'u fethedince bu defa Avrupalı devletler de mücadelede taraf oldular ve Safevilere örtülü destek verdiler. İran'da sünnilerin, Anadolu'da şiiilerin ezilmesi Osmanlı'nın Orta Asya ile ilişkilerinin kopmasına neden oldu. Avrupalılar hem Akkoyunluları

¹⁸ Erdoğan Merçil, *Müslüman- Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 32.

¹⁹ Roux, a.g.e., ss. 114-115.

²⁰ Gürün, a.g.e., ss. 326-327.

²¹ Roy, a.g.e., ss. 34-36.

hem de Safevileri desteklemekle Osmanlı ile Orta Asya'nın kopmasına yardımcı oldular.²²

13. yüzyıl Moğol istilasının yüzyılıdır. Cengiz Han'ın orduları ulaşabildikleri her yere ölüm taşırlar.

Moğollar Orta Asya'da Türkçenin kök salmasına yol açarlar. Cengiz'in varislerinden Çağatay'ın hükümdarlığından başlayarak Moğollar hem müslümanlaşır hem de Türkleşirler. Moğol kökenli Timur 14. Yüzyıl sonunda Ankara'dan Yeni Delhi'ye uzanan bir imparatorluk kurar. Bu imparatorluk Türk-Fars kültürel sentezini iyice yerleştirir. Türkçe (Çağatayca), resmi dil olmaya devam eden Farsça ile birlikte kültür dili olarak kullanılır. Timur kültürü ölümünden sonra da devam eder.²³

4. TÜRKİSTAN HANLIKLARI İLE İRAN ARASINDA MÜCADELE

Ebu'l-Hayr Han'ın 1428'de kurduğu Özbek (Buhara) Hanlığı Şeybani Han döneminde (1500-1510) oldukça güçlenmiştir. Fakat aynı dönemde İran'da bir başka Türk, Şah İsmail'in kurduğu Şii devleti ile çatışmaları kaçınılmaz olmuştur. Kırgızlar'ın Şeybani Han'a karşı ayaklanmasını değerlendiren Şah İsmail 1510'da Özbekleri yenerek onlara büyük bir darbe indirmiştir. Bundan faydalanan Babür, Şah İsmail'in de yardımıyla Orta Asya'yı işgal etmiş, ancak toparlanan Özbekler 1512'de Babür'ü yenmişlerdir. 1514'te de Şah İsmail Yavuz'a yenilince Özbeklerle Osmanlılar arasında işbirliği doğmuştur.²⁴

Şah İsmail'in, şiilerin hamiliğini yapmasına karşılık, Şeybak (Şeybani) Han sünniligi ve Hacegan adıyla anılan nakşiligi temsil etmiştir. Şah İsmail'in kızıl tacına karşı yeşil sarık sarmış, kendisine yeşilbaş lakabı vermiştir.²⁵

²² Erol Mütercimler, **21. Yüzyıl ve Türkiye "Yüksek Strateji"**, İstanbul: Erciyaş yayınları, 1997, ss. 453-456.

²³ Roy, a.g.e., s. 35.

²⁴ Mehmet Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, İstanbul: Nesil Yayıncılık, 1993, ss. 14-15.

²⁵ Abdullah Gündoğdu, "Türkiye ile Türk Dünyası Arasındaki Münasebetlerin Tarihi Arkaplamı", **Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı I, Sayı 15**, (Mayıs-Haziran 1997), ss. 295-296.

5. OSMANLI DEVLETİ'NİN ORTA ASYA POLİTİKALARI

5.1. Osmanlı Devletinin Orta Asya'ya Bakışı

Osmanlı Devleti batı merkezli bir politika izlediğinden Orta Asya ilgi alanının dışında kalmıştır. Batı merkezli politika şartlara göre değişse bile sürdürülmüş ve Osmanlı Devleti, Asya Türklüğünün gözünde Devlet-i Rum olma özelliğini korumuştur. Orta Asya ve Anadolu'da toprağı bulunan ilk ve tek Türk devleti olan Büyük Selçuklular döneminde bile Anadolu, doğu'daki başkente tabidir. Yani bu dönemde bile ilişkiler kopuktur. Timur'un Ankara savaşında Osmanlı'yı yenmesi ile Orta Asya'nın merkezi konumu bir kez daha vurgulanmıştır. Bu durum Anadolu türklerinde, doğudaki soydaşlarına liderlik etme düşüncesinin gelişmemesine neden olmuştur. Osmanlı Devletinin Orta Asya'ya duyarsız kalmasında bir diğer etken de kuruluş felsefesinin Balkanların fethi üzerine bina edilmiş olmasıdır. Osmanlı Devleti bir cihan devleti haline geldiğinde de ilişkiler çok az olmuştur. Osmanlı Devletinin Türkistan Hanlıkları ile sınırlı ilişkileri 16. Yüzyılda şii İran'ın hem anadolu hem de Türkistan'ı tehdit eder duruma geldiği dönemde Yavuz Sultan Selim'in Safevi hükümdarı Şah İsmail ile yaptığı Çaldıran savaşını kazanması üzerine olmuştur. Bu duruma sevinen hanlıklar ile yazışmalar olmuştur.²⁶

5.2. Osmanlı Devleti İle İran Arasında Mücadele

1503'te Safevi devletini kuran Şah İsmail'de Türk'tür ancak kurduğu devlet Anadolu ile Türkistan'ın ilişkisini kesmiş, arada bir duvar oluşturmuştur.²⁷ Şah İsmail'in Yavuz Sultan Selim'e karşı yenilmesi bu devletin batı'ya doğru ilerleme şansını yitirmesine neden olmuştur. İran yönünü doğuya çevirdiğinde orada başka bir Türk devleti olan Özbekleri bulmuştur. İran'da Türkler azınlık olmalarına rağmen en

²⁶ Ahmet T. Kuru, "Türkiye'nin Orta Asya'ya Yönelişi: Dokuz Asır Sonra Politika Değişimi", *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, Editör, Mim Kemal Öke, ss. 129-132.

²⁷ Gürün, a.g.e., ss. 485-493.

yüksek askeri ve sivil görevlerde yer almışlar, maddi imkanları ellerinde tutmuşlardır. Türklerle İranlılar arasında daima karşılıklı nefret oluşmuştur. İran'da Türkler, Türkçe konuşuyor ama Farsça yazıyorlardı. Osmanlı Türkiyesine ise amansız düşmandılar. İran'da Türkler uzun dönem vezirlik makamına İran'lıları getirmişlerdir. İlk defa Şah Abbas döneminde ise (1588-1629) vezirlik makamına da bir Türk getirilmiştir. Ama tüm bunlar İran-Türk hükümdarlığının bir İran hükümdarlığına dönüşmesini engellememiştir.²⁸

1710'da Afganlı Gılzai'lerin emiri Mir Mahmut İran'ı istila eder. 1722'de İsfahan'a girerek kendisini hükümdar ilan eder. Komşu devletler fırsatı değerlendirir. Buhara emirinin Türkmenleri Horasan'ı istila eder. Osmanlı devleti Irak ve Azerbaycan'ı ele geçirir. Mir Mahmud'un yerine geçen Eşref, inanç olarak Osmanlıya yakındır, Türk fetihlerini tanır ve İran ulusal kimliğinin temellerinden olan şiiliği kazımaya çalışır. Bu arada bir Türkmen olan Nadir Şah, Afşar Türklerinin başına geçer ve 1730'da Afganlılar'ı yenerek İran ordusunu yeniden kurar. Şah Tahmasp'ı başa geçirir. Nadir Şah daha sonra Osmanlı'lardan Irak ve Azerbaycan'ı geri alır. 1736'da ise Şahı tahttan indirerek kendisi Şah olur. 1740'da Türkistan'a girer. Buhara Hanını vergiye bağlar, Hive Hanının yerine bir vassalı geçirir. Ancak Nadir Şah 1747'de öldürülür. İran'da kargaşa hakim olur. İran'ın bir kısmında Kaçarlar, bir kısmında ulusal Zend Hanedanı hakim olur. 1779'da Türk asıllı Kaçar sülalesi iktidara gelir.²⁹ 1500-1925 yılları arasında İran'ı Türk sülaleler yönetir³⁰

5.3. Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasında İlişkiler

Osmanlı Devletinin Türkistan Hanlıkları ile sınırlı ilişkileri 16. Yüzyılda şii İran'ın hem anadolu hem de türkistan'ı tehdit eder duruma geldiği dönemde Yavuz Sultan Selim'in Safevi hükümdarı Şah İsmail ile yaptığı Çaldıran savaşını kazanması üzerine olmuştur. Bu duruma sevinen hanlıklar ile yazışmalar yapılmıştır.³¹

²⁸ Roux, a.g.e., ss. 198-200.

²⁹ Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş*, Cilt 4, 3.b., İstanbul: Cem yayınevi, 1994, ss. 293-297.

³⁰ Gürün, a.g.e., ss. 597-599.

³¹ Kuru, a.g.e., s.132.

Özbeklerin şii İran'a karşı yaptıkları mücadeleye Osmanlı Devleti harp malzemesi ve askeri yardım göndermiştir. Seydi Ali Reis, Hindistan'dan dönerken Orta Asya'ya uğramış ve Özbeklere gönderilen yeniçerilerin başarılarını hatıralarında aktarmıştır. Özbekler daha sonra İstanbul'a elçiler göndererek işbirliğinin devamını istemişlerse de Osmanlılar ancak İran seferleri gerektiğinde bu isteği olumlu karşılamışlardır. Özbeklerin kendi aralarında bölünmesi neticesinde ortaya çıkan kargaşanın önlenmesi için Osmanlı Devleti bu dönemde Hindistan Türk İmparatoru olan Şah Cihan'dan Özbek liderleri arasında arabulucu olmasını istemiş o da bu isteği yerine getirmiştir.³²

Kanuni döneminde İran'a karşı askeri yardım olarak hanlıklara 300 yeniçeri, top ve topçular gönderilmiştir. Hanlıklara son yardım III. Murat döneminde yapılmış ve Bakü'den deniz yolu ile cephaneye ve yeniçeri gönderilmiştir. Ancak hiçbir zaman tam bir askeri ittifak kurulmamıştır. Rusların Kazan ve Astrahan'ı işgal etmelerine Osmanlı Devleti ciddi bir tepki göstermemiştir. Kanuni Astrahan seferine niyet etmiş ancak Malta seferi nedeniyle bundan vazgeçmiştir.³³

1588'de Ferhat Paşa, Karabağ ve Gence tarafından İran'ı sıkıştırırken II. Abdullah Han'da Horasan'daki istila faaliyetleri ile Şah Abbas'ı zor durumda bırakmıştır. Ancak Şah Abbas ile barış yapan Ferhat Paşa, Abdullah'ı yalnız bırakmak durumunda kalmıştır.³⁴

1560'lı yıllarda Sokullu Mehmet Paşa Volga ve Don Nehirleri arasında bir kanal açarak Karadeniz ile Hazar Denizini birleştirip Türkistan'ın batı sınırına kadar ulaşmayı düşünmüştür. Ancak çeşitli sebeplerle bu başarılamamıştır.³⁵

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti İran ile sağlanan barışı korumak için İran'a karşı Türkistan hanlıklarıyla işbirliği yapmamıştır. Siyasi ilişkiler yeterli düzeyde olmasa bile Türkistan Hanlıklarının Osmanlıya manevi bağlılıklarının bulunduğunu gönderdikleri mektuplardan anlamaktayız. Hanlıklar, Osmanlı Devletinden sadece askeri yardım değil, maddi, manevi değişik yardımlar talep

³² Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993, ss. 15-16.

³³ Kuru, a.g.e., s.133.

³⁴ Gündoğdu, a.g.m., s. 297.

³⁵ Feyzullah Budak, *Kazakistan Dünü, Bugünü, Yarını*, Ankara: Ocak Yayınları, 1999, s. 160.

etmişlerdir.³⁶ 1786'da bu defa Osmanlı Devleti Kırım'ı Rus işgalinden kurtarmak için, Buharaya elçi göndererek Türkistan müslümanlarından yardım istemiştir. Buhara Hanı ise Rusya'ya karşı cephe açmaya güçlerinin yetmeyeceğini bildirmiştir. 1787'de Osmanlı Devleti Buhara'dan Rusya'ya ikinci cephe açma isteğini yenilemiş ancak bu defa da savaştan sonra Osmanlı'nın Rusya ile barış yapması durumunda Rusya'nın Türkistan'a saldırmaması hususunda antlaşmaya bir madde konulması istenmiştir.³⁷ Türkistan Hanlıklarının Osmanlı devletinden istekleri arasında 1787'de Muhammed Masum Han'ın İstanbul'dan Turan'a dirayetli bir şehzadenin sultan olarak gönderilmesini istemesi dahi yer almıştır. Ancak Osmanlı Devleti bu isteklerin çoğunu geri çevirmiştir.³⁸

1813'te Buhara Han'ı Haydar Şah İstanbul'a elçi yollayarak Hokand ve Hive Hanlıklarını şikayet ederek bu Hanlıkların kendisine tabi olduklarını bildiren bir fermanın kendisine gönderilmesini istemiş, bu isteğine cevap gelmeyince de Osmanlı Devletine biat etmek istemiş ancak bunun iç ve dış çekişmelerde Osmanlı Devletini yanına almak amacına yönelik olduğu düşünülerek kabul edilmemiştir. Buhara Emirinin biat kararını öğrenen Hokand Han'ı Seyyid Muhammed Ömer Han'da İstanbul'a gönderdiği elçisi El-Hac Seyyid Kurban Efendi vasıtasıyla biat etmek istediğini bildirmiş, ancak onun da biat isteği kabul edilmemiştir. 1837'de Hokand Han'ı, Muhammed Ali Han, Osmanlı'dan ordusunun eğitimi için öğretmen ve malzeme istemiştir. Meclis öğretmen ve kitap gönderilmesine karar vermiştir, ancak bunların gönderildiğine dair bir kayıt yoktur.³⁹

1866'da Rus işgaline karşı Buhara Emiri, Muzaffereddin, Buhara müftüsü Hoca Muhammed Parsa Efendi başkanlığında bir heyeti acil yardım için İstanbul'a göndermiştir. Osmanlı devleti Buhara'ya yardımın Rusya tarafından iyi karşılanmayacağı ve Osmanlı için iyi sonuç vermeyeceği düşüncesiyle elçiye Rusya ile anlaşmalarını tavsiye etmekle yetinmiştir.⁴⁰

³⁶ Kuru, a.g.e., ss. 133-135.

³⁷ Alâeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)*, İstanbul: Timaş yayınları, 1997, ss. 41-42.

³⁸ Kuru, a.g.e., s. 136.

³⁹ Mehmet Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993 ss. 21-28.

⁴⁰ Saray, *Özbek...*, s. 23.

Sultan Abdülaziz döneminde bütün Türkistan'da Cuma hutbeleri Osmanlı sultanları adına okunmuş, Doğu Türkistan'daki Kaşgar devleti Osmanlı tabiiyetine geçtiğini ilan etmiş ve sikkelerini Osmanlı padişahı adına kestirmiştir.⁴¹

II. Abdülhamid döneminde ise artık siyasi yardım imkanı kalmadığından Orta Asya'ya din adamları gönderilmiştir. I. Meşrutiyet sonrası güçlenen Türkçülük akımı Orta Asya'ya ilgiyi artırmışsa da bu fikir boyutunda kalmıştır.⁴²

5.3. Osmanlı Devletinde pantürkçülüğün gelişmesi, İttihat ve Terakki Partisi

19. Yüzyılda Türkler arasında islamcılık ve Türkçülük birlikte yürümüştür. II. Abdülhamid'in panislamcılığı da bu durumda etkilidir. Pantürkçülük ise 19. Yüzyıl sonlarında Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçilik akımının etkisi ile oluşmuştur. Türk-Rus savaşlarının da pantürkizmin gelişmesine etkileri olmuştur. Pantürkçülük, panslavizmden oldukça etkilenmiştir. Tatarların pantürkçülükte başı çekmelerinin nedeni budur. 19. Yüzyılın II. Yarısında güney Rusya ve Orta Asya'da yayın organları ve diğer malzemelerin basımı hızlanmıştır. Tüm yaşamını bunlara ayıran İsmail Gaspıralı (Gasprinski) Rusya, Türkiye ve Fransa'da eğitim görmüştür. Gaspıralı'nın çalışmalarından en etkili olanı usulü cedid adı ile yapılan eğitim çalışmalarıdır. Gaspıralı'nın esas yaklaşımının Türkiye'nin klavuzluğunda Rusya'daki tüm Türklerin birliği için çalışmak şeklinde ifade edilebilir. Çıkardığı Tercüman gazetesinin 1880'lerde 5000 tiraja ulaşması, Orta Asya ve Doğu Türkistan'a kadar uzanması oldukça önemli bir başarıdır. Bir başka önemli Türkçü Yusuf Akçuraoğlu 1904'te yayınladığı Üç Tarz-ı Siyaset isimli makalesi ile Osmanlıcılık ve İslamcılığı reddederek Türkçülüğü savunmaktadır.⁴³

Çarlık Rusya'sının Ruslaştırma amaçlı eğitim politikasına karşı Kırım'lı İsmail Gaspıralı'nın kültürel Türk birliği çağrısı Türkler arasında yankı bulur.

⁴¹ Yalçınkaya, a.g.e., s.185.

⁴² Kuru, a.g.e., ss.130-138.

⁴³ Jacob M. Landau, **Pantürkizm**, Çev. Mesut Akın, İstanbul: Sarmal yayınevi, 1999, ss. 17-28.

Özellikle Tatarlar, Azeriler ve Osmanlılar arasında çok tutulur. 1905-1907 arası toplanan müslüman kongreleri Rusya'da yaşayan Türklerin azınlık haklarını ciddi bir şekilde ifade etmesine yol açar. Kırım, Kazan ve Azerbaycan'da 1880'lerde Kültürel Türk birliği olarak başlayan hareket 1905'ten sonra İttihat ve Terakki'ninde katkısıyla siyasi bir platforma dönüşür. 1904'te Yusuf Akçura Türklüğü islam öncesi ırk temeline dayalı olarak yeniden tanımlar ve Pantürkizmi siyasi bir strateji olarak öne sürer.⁴⁴ Eğitim sistemine getirilen yeniliklerin kaynağında da İstanbul vardır. Orta Asya'da medreselerde eğitim gören gençler Mekke, Kahire ve İstanbul'a giderlerdi. İstanbul'da İttihat- Terakki onların ilham kaynağı idi.⁴⁵

Çarlık rejimi 1905'de Japonlara yenilince Orta Asya halklarında ayaklanma sesleri duyulur. 1917'de Şubat devrimi ile ikinci bir fırsat doğar. Kazakistan, Azerbaycan ve diğer Orta Asya halkları birer birer bağımsızlık kazanırlar. Ancak koordinasyon sağlanamadığı ve dış yardım alınmadığı için iç savaşı kazanan Kızıl ordu, bu devletleri kısa zamanda ortadan kaldırır. 1930'a kadar süren basmacı hareketi de bastırılır.⁴⁶

Komünist devrime karşı Türk grupların tepkileri farklı olmuştur. Çarlığın yıkılmasından büyük sevinç duyulmuştu. Bazı yerlerde bu Osmanlı imparatorluğu için bir zafer, pantürk birliği demektir. Yeni yönetime karşı Kazan Tatarları ve Türkistanlılar arasında bazı hareketler oldu ise de bunlara Azerbaycan'daki Osmanlı ordusundan başka destek gelmeyince dağılmışlardır. Birinci dünya savaşı sırasında ve sonrasında Türk grupların içinde bulunduğu Sovyet karşıtı etkinliklerde Osmanlı ilişkisi ortadadır.⁴⁷

Basmacı hareketinin önemli liderlerinden Fergana vadisindeki isyanı yöneten Şir Mehmed Beg'in yanında 300 kadar Osmanlı subayı bulunmaktaydı. İsyana başlamadan önce 1920'de Türkistanda, Anadolu'daki kurtuluş savaşına destek için

⁴⁴ Günay Göksoy Özdoğan, "Uluslaşmanın Dinamikleri", **Bağımsızlığın ilk yılları**, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1994, ss. 29-30.

⁴⁵ Vincent Monteil, **Sovyet Müslümanları**, Çev. Mete Çamdereli, İstanbul: Pınar Yayınları, 1992, s. 29.

⁴⁶ Alexander Benningsen ve Charter Lemercier, **İslam in the Soviet Union**, London: 1967, s.45

⁴⁷ Landau, a.g.e., ss. 29-30.

yardım toplanmış ve toplanan yardımlar Lenin'in de yardımıyla sikke haline getirilerek 15 milyon altın olarak Anadolu'ya gönderilmiştir.⁴⁸

Basmacı hareketi başlangıç olarak 1898'e kadar dayanır. 1917 yılında kurulan Alaş-Orda Özerk Cumhuriyetinin Kızıl- ordu ve Ermeni birliklerince 1918'de işgal edilince Basmacı hareketi daha da yayılmıştır. 1921'de Enver Paşa'nın hareketin başına geçmesi ile önemli başarılar sağlanmıştır. Enver Paşa'nın çatışmada ölmesi harekete büyük darbe vurmakla birlikte hareket 1934 yılına kadar sürmüştür.⁴⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Pantürkçülüğün yükselişi koşulların elverişli olmasının yanısıra içerde aydınların etkisi ve dış Türklere gelen desteğe bağlıdır. Önceleri Türkçülük Osmanlı milliyetçiliğini tanımlama olarak kullanıldı. Ancak bu onların dış Türklere duyarsız olduğu anlamına gelmemelidir. 1870'lerde Türkler Bulgaristan'a kaçmak zorunda kaldıkları zamanki ilgi bilinmektedir. Bir din adamı olan Ali Suavi'nin İstanbul halkını Türkçülük adına galeyana getirmeye çalışması buna örnek olarak verilebilir. Daha sonraları, özellikle 20. Yüzyılın başlarında dış Türklere karşı ilgi oldukça artmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesi Ömer Seyfettin "Yarınci Turan Devleti" isimli çalışmasında, Türk – Arap işbirliğine dayanan ancak esas olarak Anadolu'dan Türkistan'a uzanan Türk birliği umudunu taşıyan Turan ülküsü ortaya koymuştur. Osmanlı'da çoğu Tatar ve Kırım'dan göç ederek gelmiş olan Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı, Ahmet Ağaoğlu gibi aydınların çabaları ile yerleşen Türkçü düşünce İttihat-Terakki ile birlikte devletin resmi tezi haline gelmiş, Türkleştirme politikası uygulamaya konulmuştur. 1910 ve sonrasında Şeyh Muhiddin Usi (Ahmet Hilmi) nin yazdığı bildiri içerde ve dışarıda on binlerce basılıp dağıtılmıştır. Bu bildiride müslümanlar birliğe çağrılırken Kafkasya ve Türkistan'daki Türklere yönelik çağrılar da yer almıştır. Türkistan'dan müslüman Türkler İstanbul'a çağrılmış, İttihat- Terakki toplantılarında Türkistan'daki Türklerin Türkiye'ye göçlerinin cesaretlendirilmesine yönelik kararlar alınmıştır.⁵⁰

⁴⁸ Yalçınkaya, a.g.e., s. 309.

⁴⁹ Abdullah Demir, *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1998, ss. 69-73.

⁵⁰ Landau, a.g.e., ss. 47-73.

93 harbi ve sonrasında Türk hükümetinin Rusları müşkil duruma düşürmek için Rusya'daki Çerkes ve Abazları ayaklandırma çalışmaları olmuştur. Bu konuda daha önce Rus ordusunda general olup Türkiye'ye gelmiş olan Musa Kunduk(ov) büyük rol oynamıştır. 1877'de Türk gemileri Kafkas sahilindeki Suhum kalesini bombaladığında Musa Kunduk'un teşkilatlandığı muhacir çerkes kıtaları sahile çıktığında oradaki Abazalar da harekete katılmışlardır. Türk ahaliyi Rusya'ya karşı ayaklandırma çalışmaları sadece Kafkaslarla sınırlı kalmamıştır. Türkistan üzerinden gelip hacca giden Müslümanlar İstanbul'a uğradıklarında Osmanlı'dan yardım istemişler ve Osmanlı devleti de Rusları zor durumda bırakacak bu tür girişimleri değerlendirmiştir, ancak Rusya'daki Türkleri silahlandırmak o kadar kolay bir iş olmamıştır ve bu girişimler önemli neticeler vermemiştir.⁵¹

Birinci Dünya Savaşı sırasında 1915 ve 1916'da binlerce Pantürkçü ve Panislamcı bildiri Afganistan, Rusya ve Çin Türkistan'ına dağıtılmıştır. Savaşın sonraki aşamalarında Orta Asya'da Alman eşgüdümlü, Osmanlı destekli etkinlik propagandaları sürdürülmüştür. 1918'de Türk subaylar pantürkçü propaganda ile meşguldürler. Aynı dönemde Almanlar, Azerbaycan Türklerinden toplayıp Berlin'de yetiştirdikleri pekçok Pantürkçü ajannla bu etkinliğe katılmışlardır. Yusuf Akçura gibi bazı göçmen Pantürkçüler de aynı amaçla 1915'te Budapeşte, Viyana, Berlin ve 1916'da Lozan ve Zürih'e gitmişlerdir. 1918'in başlarında Petrograd'daki Türk heyeti Transkafkasya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanması umuduyla Türk grupların ayrılıkçı eğilimlerini teşvik etmiştir. Bu arada Musavat Partisi, Azerbaycan'da etkin bir şekilde Pantürkçü davaya yardım ederken, Tatarlar da Osmanlı güçleri ile işbirliği içinde Bakü- Tiflis arasındaki telgraf ve demiryolu hatlarının ele geçirilmesine yardımcı olmuşlardır. Kazanılan zaferler sonrası Kuzey Kafkaslar'da Türkiye yanlısı yönetimler kurulmuştur.⁵²

Azerbaycan Milli Şura Reisi Mehmet Emin Resulzade'nin yardım isteği üzerine Nuri Paşa komutasında gönderilen bir birlik sevinçle karşılanmış, Azeri gönüllülerin de yardımıyla Türk ordusu Bakü'yü kurtarmıştır.⁵³

⁵¹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990, ss. 94-96.

⁵² Landau, a.g.e., ss. 80-83.

⁵³ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s.

İttihatçılar Pantürkçülüğe destek olması için Hindistan Müslümanlarının oluşturduğu “Encümeni Huddamı Kaaba” adlı Panislamcı örgütü kullanmışlardır. İttihat-Terakki'nin Kafkaslar ve Türkistan'da birer şubesi açılmıştır. Türkistan, İran, Hindistan ve diğer yerlerde pantürkçü çalışmalar yapmak üzere görevliler gönderilmiştir. Pantürkçü çabanın ana hedefi Rusya'dır. Keskin bir Turancı olan Enver Paşa Türkistan'a yönelik oldukça çaba sarf etmiştir. Enver Paşa Türk subaylara Azerbaycan ve Kafkas birliklerinin başında kalmalarını emretmiştir. Daha sonra Enver Paşa kendisi Orta Asya'ya geçerek Basmacılar hareketine katılmıştır. Enver Paşa'nın 1922'de bir çatışmada ölmesi bir noktada hareketi bitirmiştir. Yardımcısı Hacı Sami Bey'de 1923'te yenilerek Afganistan'a çekilmiştir. Osmanlı'nın Türkistan'a yönelik faaliyetleri sürdüğü sırada Genç Türkler İstanbul'dan kuzeydoğuya uzanan alternatif bir Türk imparatorluğunun kurulmasını önermişlerdir. 1919 yılı sonuna kadar Türk subay, polis ve ajanları Sovyet yönetimindeki Türk ülkelerine sızarak Türkçü propagandalar yapmışlardır.⁵⁴

Enver ve Cemal Paşa'ların Mondros Mütarekesinden sonra Türkistan'a giderek bağımsızlık hareketini başlatma çalışmaları küçük çaplı bir hareket de olsa asırlardan sonra Anadolu'dan giden komutanlar olmaları nedeniyle sembolik ama ciddi bir değer taşımıştır.⁵⁵

6. CUMHURİYET DÖNEMİ ORTA ASYA POLİTİKALARI

6.1. Milli Mücadele Döneminde Türkiye'nin Politikası

Türkiye SSCB dağılmadan önce Orta Asya'daki Türklerle ilişkilere öncelik tanımamıştı. Anayurt ile ilişki her şeyden önce kültürel boyutta idi.⁵⁶

Dış Türklere duyulan ilgi devlet politikasından çok milliyetçi kimlikli yazarların çabaları idi. Daha 1910'lu yıllarda Ziya Gökalp'ın “Rusya yıkılıp viran olacak, Türkiye büyüyüp Turan olacak” dizelerinde bu çaba görülebilir. Soğuk savaş

⁵⁴ Landau, a.g.e., ss. 74-267.

⁵⁵ Kuru, a.g.e., s. 139.

⁵⁶ Erik Cornell, *Türkiye Avrupa'nın eşliğinde*, Çev. Gülseren Ergün, İstanbul: Cem yayınevi, 1998, s. 165.

döneminde Türkiye SSCB’de yaşayan Türklerle ilgili bir politika oluşturmak yerine Amerika’nın bu konudaki tavırlarını gözlemiştir.⁵⁷

M.Kemal Paşa Şark Orduları sabık kumandanı Halil Paşa’yı, Sovyet Rusya’dan gelecek yardımı düzenlemesi için Transkafkasya’ya göndermiştir. Halil Paşa aynı zamanda Musavat hükümetiyle bağlantıyı sürdüreceği Azerbaycan’a gitmiştir. Halil Paşa’nın temel görevi Anadolu’yu Azerbaycan ile bağlayacak stratejik bir koridor sağlamak ve Nahçıvan üzerindeki Ermenilerle mücadele eden gönüllülerle kuvvetlerini birleştirmektir.⁵⁸

1921 Temmuzunda Mustafa Kemal Paşa’nın direktifi ile Buhara’ya giden TBMM üyesi İsmail Suphi Bey’in teşebbüsleri ile “Türkistan Milli Birliği” teşkilatı kurulmuş, başına Zeki Velidi Togan getirilmiştir. Ancak Rusların baskısı ile birlik dağılmıştır.⁵⁹

2.2. Milli Mücadeleden Sonra Türkiye’nin Dış Türklere Bakışı

Cumhuriyetle birlikte Türkiye’de içe yönelme başlamıştır. Pantürkçülük terk edilmiştir. Bunda SSCB ile ilişkiler önemli rol oynamıştır. 1920-1930’larda Türkiye’deki dış Türklerin çıkardığı bazı yayınlar kapatılmış, yurtdışından getirilenler de yasaklanmıştır.⁶⁰

Kurtuluş Savaşı sonrası uygulanan statükocu dış politika ve Orta Asya’nın demir perdenin içinde kalması ilişkilerin kopmasında etkili olmuştur.⁶¹

Cumhuriyetin ilk yıllarında dış Türklerle ilgili çabalar daha çok yazı yazarak gerçekleşmiştir. 1930’larda Hüseyin Nihal Atsız’ın “Atsız Mecmua”sı dış Türkler konusuna ağırlıklı olarak yer verir. Bu yıllarda Ahmet Zeki Velidi Togan, Hüseyin Nihal Atsız, Reha Oğuz Türkkan, Rıza Nur gibi Türkçülerin farklı çalışmaları

⁵⁷ B.Zakir Avşar ve Ferruh Solak, *Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri*, 2.b., Ankara: Vadi Yayınları, 1998, s. 38.

⁵⁸ Tadeutz Swietochowski, “Atatürk ve Transkafkasya”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı XIII, Çev. Hasan Mert, (İzmir 1998), s. 247.

⁵⁹ Mehmet Saray, *Kırgız...*, s. 60.

⁶⁰ Landau, a.g.e., ss. 112-119

⁶¹ Kuru, a.g.e., s. 130.

görülür Pantürkçü politikaların reddinin Sovyetler Birliği ile ilişkilerin normalleşmesine yardım edeceği düşünölmüştür. 1930'larda hala Azerbaycan, Türkistan, Bulgaristan'dan bölgelerinde Türk ocağı şubesi açılması teklifi gelirken 1931'de Türk Ocakları kapatılıp yerine yeni devletin ideolojisinin propagandasını yapacak Halkevleri açılmıştır.⁶²

1933'te Atatürk'ün söylediği şu sözler onun Orta Asya Türklerine daha doğrusu dış Türkler meselesine oldukça duyarlı olduğunu gösterir.

"Bu gün Sovyetler Birliği dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bu günden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, Avusturya- Macaristan gibi parçalanabilir. Bu gün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilir. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip olmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak, yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır ? Manevi köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür, tarih bir köprüdür... Köklerimize dönmeli ve olayların böldüğu tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli..."⁶³

Atatürk'ün 1933'te söylediği bu sözler oldukça değerli yönlendirmeler içerir. Ancak gerek 1933 sonrası Atatürk döneminde ve gerek sonraki yöneticilerimiz döneminde bu sözlerin ruhuna uyularak dış Türklerle ilgili çalışmaların yapıldığını görememekteyiz.

Türkiye'de İkinci Dünya savaşına kadar muhalefetle uğraşmak zorunda kalan Türkçülük II. Dünya savaşı ile birlikte hız kazanmıştır. Kamuoyunda SSCB'ye karşı savaşa girilmesi, buradaki Türklere yardım edilmesi şeklinde sesler yükselmeye başlamıştır. Savaş sırasında aralarında Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın da bulunduğu bazı kişiler Ankara'da Almanya yanında savaşa girilmesi yönünde çabalar sarfetmiştir. Almanya esir düşen Türklere birlikler oluştururken Türkiye bununla

⁶² Landau, a.g.e., ss. 112-142.

⁶³ Avşar ve Solak, a.g.e., s. 10.

gayrı resmi bir şekilde ilgilenmiş, ancak SSCB'nin gücünden çekindiği için daha ileri gidememiştir.⁶⁴

Savaş sonrası SSCB'deki Türklere o kadar ilgisiz kalınmıştır ki Türkiye'ye iltica edenler öldürülecekleri bilindiği halde Rusya'ya iade edilmiştir.⁶⁵

3 Mayıs 1944'te pantürkçü gösteriler yapılması hükümeti pantürkçülere karşı baskı politikaları uygulamaya yöneltmiştir. Önde gelenler gözaltına alınmış, bazıları tutuklanmış, pantürkçü örgütler yasaklanmıştır. Daha sonra Türkiye'de Türkçülük etkin bir şekilde SSCB ve komünizm düşmanlığına dönüşmüştür. Görüldüğü kadarıyla Türkçülük bir devlet politikası değil bazı yazarların gayretleri ile ortaya çıkan sonuçlardır. 1950, DP iktidarı ile Türkçüler ortamın daha uygun olduğunu düşünerek hızlı bir yaygın dönemine girerler. Ancak Milliyetçilerin Türk ocaklarını yeniden açma ve partileşme düşünceleri DP'yi kaygılandırır. 1953'te Milliyetçiler derneği kapatılır. Diğer Türkçü guruplara kısıtlamalar getirilir. 1960 İhtilalinden sonra 1965'te CKMP'ni ele geçiren ve daha sonra adını MHP'ye çeviren Türkeş ve diğerleri 1980 müdahalesine kadar dış Türkler sorununu gündemde tutan grup olur.⁶⁶

1986-90 yılları Türk ocaklarında milliyetçilik içinde islami bileşen yükselir. Anavatan Partisi kuruluş aşamasında milliyetçilerle islamcılar uzlaştırmaya çalışır ve Türk – İslam sentezi adeta yarı resmi bir ideolojiye dönüşür. Türkiye'ye Arap sermayesi girmeye başlar ve İslam ülkeleriyle değişik anlaşmalar imzalanır. Bu durum dış Türkler sorununu ikinci konuma geriletir. Ancak 80'li yıllardan sonra Arap ülkeleri ile ekonomik ilişkilerde yaşanan düş kırıklığı, Avrupa Birliği ile yaşanan sorunlar tekrar dış Türkler sorununu birinci plana getirir.⁶⁷

Türkiye'nin dış Türklere bu kadar ilgisiz davranmasının neticesinde bugün Orta Asya'yı tanımak için batılı uzmanların eserlerine muhtaç olma durumuna düşülmüştür.⁶⁸

⁶⁴ Landau, a.g.e., ss. 164-167.

⁶⁵ Kuru, a.g.e., s. 140,

⁶⁶ Landau, a.g.e., ss. 169-224.

⁶⁷ Füsun Üstel, "Türk Ocakları ve Dış Türkler", **Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1997, ss. 63-64.

⁶⁸ Ahmet T. Kuru, a.g.e., s.141.

III. BÖLÜM: SSCB SONRASI ORTA ASYA'DA TÜRKİYE –İRAN NÜFUZ MÜCADELESİ

1. SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN DAĞILMASINDAN SONRA TÜRKİYE'NİN ÇABALARI

Soğuk savaş döneminin sona ermesi ile birlikte Türkiye stratejik önemini kaybetme noktasına gelmiş ve bu noktada kendisine yeni açılımlar aramak durumu ile karşı karşıya kalmıştır. İsrail ile ilişkiler, D-8'in ortaya atılması, ECO ile ilişkiler, İslam Teşkilatında aktif rol alma çalışmaları bu açılımlar arasında sayılabilir.

Bağımsızlığını yeni kazanan Türk Cumhuriyetleri de Türkiye'nin önüne yeni fırsatlar olarak çıkmıştır. Türkiye bu cumhuriyetlerle ilişki kurmada hızlı davranmış ve diplomatik, ekonomik, kültürel girişimlerde bulunmuştur. Bu çalışmalar beklendiği kadar verimli olmasa da Türkiye'nin Orta Asya üzerinde önemli bir güç unsuru olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Türkiye'nin Orta Asya mücadelesini Politik, ekonomik, eğitim ve kültür, iletişim boyutu ile ele alabiliriz.

1.1. Politik çabalar

SSCB'nin dağılması ile birlikte Türkiye'nin önüne hiç beklemediği bir durum çıkmıştır. Türkiye bütün Türk cumhuriyetlerini ilk tanıyan ülke olmuş, bu ülkelerde diplomatik misyon oluşturan ilk ülke olmayı da başarmıştır. Türk cumhuriyetleri de ilk diplomatik misyonlarını Türkiye'de kurmuşlardır.¹

¹ B.Zakir Avşar ve Ferruh Solak, **Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri**, 2.b., Ankara: Vadi yayınları, 1998, s. 40.

1992’de Davos’ta bir araya gelen Türk cumhuriyetlerinin devlet başkanları Türkiye’nin desteğinin önemini vurgulamışlardır. 1992 ilkbaharında başbakan Süleyman Demirel Türkiye’nin görüşlerini açıklamak üzere Türk cumhuriyetleri ve Rusya’ya gezi düzenlemiş, hem Orta Asya hem de Azerbaycan’da bu gezi oldukça coşkulu geçmiştir . İkili anlaşmalar imzalanmıştır. TRT’nin bu ülkelere yönelik yayına başlaması, 1 milyar doların üzerinde ihracat kredisi önerilmesi, 10.000 öğrenciye Türkiye’de eğitim imkanı sağlanması ile Türkiye’nin ciddiyeti ortaya konulmuştur. ²

30 Ekim 1992’de Cumhurbaşkanı Özal, O.A.C. ve Azerbaycan devlet başkanlarını Ankara’da yeni bir zirveye davet ederek konuklarına 21. Yüzyılı bir Türk asrı yapmak için çağrıda bulunmuş ve bu zirvenin her yıl yenileneceğini söylemiştir. ³

Türkçe konuşan ülkeler zirvesi 1994’te İstanbul, 1995’te Bişkek, 1996’da Taşkent, 1999’da Astana ve 2000’de Bakü’de gerçekleştirilmiştir. ⁴ Son zirve 2001 yılı Nisan ayında İstanbulda gerçekleştirilmiştir.

Ne yazık ki zirvelerden somut bir sonuç çıkmamıştır. Diğer önemli bir durum bu zirvelerde Azerbaycan dışındaki cumhuriyetlerin liderlerinin değişmemiş olmasıdır. Yani on yıldır aynı liderler tarafından yönetilmektedirler. Kırgızistan devlet başkanı Akayev ve Özbekistan devlet başkanı Kerimov’un görev süreleri 2005’te, Kazakistan devlet başkanı Nazarbayev’in görev süresi 2006’da dolacaktır. Türkmenistan devlet başkanı Türkmenbaşı’na Türkmen parlamentosu ömür boyu devlet başkanlığı verdiği halde, Türkmenbaşı 2010 yılında görevi bırakacağını

² Gün Kut, “Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Uluslararası Ortam” Bağımsızlığın ilk Yılları, Der. Büşra Eranlı Behar, Ankara: Kültür Bakanlığı , 1994, ss. 13-16.

³ Faruk Akkam, “Türkiye ile İran’ın Orta Asya Nüfuz Mücadelesi”, (Yayınlanmamış YLT, Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998), s. 46.

⁴ Abdülhamit Bilici, Erhan Başyurt ve Kadir Dikbaş, “1991’den 2001’e Bağımsızlığın 10 Yılı”, Aksiyon, Sayı: 333, (21-27 Nisan 2001), s. 33.

açıklamıştır.⁵ Bu demektir ki önümüzdeki dört yıl daha O.A.C.'nde lider değişikliği yaşanmayacaktır.

Turgut Özal'ın 1993'te bir Orta Asya seyahatinden dönüşünün hemen ertesinde ölümü tüm Türk dünyasında üzüntüye neden olmuştur.

Aradan geçen yıllarda üst düzeyde zirveler düzenlenmiş ve işbirliği arayışlarına girilmiştir. Türkiye'de kurultaylar düzenlenmiştir. Türk cumhuriyetleri bu kurultaylara delege gönderirken kendi ülkelerinde kurultay düzenlenmesine Rusya'nın bu tür organizasyonlara olumlu bakmamasından çekindikleri için sıcak bakmamışlardır. Türk cumhuriyetleri Türkiye'nin isteğine rağmen KKTC'ni tanımayı ret etmişlerdir. KKTC'nin katıldığı toplantılar başta Kazakistan olmak üzere Türk cumhuriyetlerinin temsilcileri tarafından boykot edilmiştir.⁶

Yeni Cumhuriyetlerin bürokrasilerinin yetişmiş eleman ihtiyacını Türkiye karşılamaya çalışmıştır. Bu ülke subaylarına Türkiye'de eğitim imkanı tanınmış sağlık hizmetleri için kongre düzenlenmiş, tarım uzmanlarının yetiştirilmesine çalışılmıştır. Yeni Cumhuriyetler hızla kendi milli dillerini dil kabul ederken Türkiye, Türkçe'nin 2. Dil olarak kabulü ve Latin alfabesinin kabulü için çalışmıştır. 18-20 Kasım 1991'de İstanbul, Marmara Üniversitesinde yapılan konferansta 34 harfli ortak alfabe benimsenmiştir. 19-21 Mart 1991'de İstanbul ve 8-10 Mart 1993'te Ankara'da yapılan toplantılarda 5 Cumhuriyet latin alfabesine geçilme konusunda ilke kararı almıştır. Tacikistan seçimini Arap alfabesine yapmıştır.⁷

Azerbaycan 1992, Türkmenistan 1996'da latin alfabesine geçiş uygulaması başlatmıştır.⁸

Türkiye'nin Orta Asya'da etkin olabilmesi amacıyla Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) kurulmuştur.

⁵ Bilici, Başyurt ve Dikbaş, a.g.m., s. 33.

⁶ Avşar ve Solak, a.g.e., ss. 40-42.

⁷ Jacob M. Landau, *Pantürkizm*, Çev. Mesut Akın, İstanbul: Sarmal yayınevi, 1999, ss. 301-303.

⁸ Sami Güçlü, "Türk dünyasıyla eğitim ve Kültür Alanındaki ilişkilerimiz", *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Sayı 15, s. 698.

Türkiye O.A.C. için bir büyük ağabey, bir bölgesel lider ülke olma iddiasını gizli açık dile getirmiştir. Bu iddiayı gerçekleştirecek ekonomik ve siyasi güce sahip olup olunmadığı başlangıçta pek hesaba katılmamış, gerçekçi olmaktan uzak duygusal ifadeler kullanılmıştır.

Yeni cumhuriyetlerle birlikte oluşmaya başlayan Avrasya politikası ve “Büyük Türkiye” gibi sloganlar 1993’te Yeltsin’in iktidara gelmesinden sonra Rusya tarafından tepkilere neden olmuştur. Moskova Çeçen isyanında Türk parmağı iddialarında bulunmuştur. Buna karşılık da PKK kozunu kullanmaya başlamış, Moskova’da Kürt Parlamentosunun toplanmasına izin vermiştir. Rus basınında Türkiye’nin kendi ekonomik sorunları, işsizlik ve Kürt sorunu gibi nedenlerle yeni cumhuriyetlere ağabeylik rolünün gerçekleşmeyeceği ama Türkiye’nin etkisinin artabileceği yorumları yer almıştır.⁹

Yeni cumhuriyetler Türkiye’nin önüne Akdeniz’den Uzak doğuya kadar etkin olabileceği bir alan çıkarmıştır. Yeni cumhuriyetlerin Moskova’dan sonra Ankara’nın egemenliğine girmeyeceği ortada iken Türkiye’nin etkisi çok abartılmıştır. Türkiye açısından ise Rusya’nın Kafkasya’yı ele geçirmesi sırasında Türkiye’ye yaşanan göçle gelenler kamuoyu baskısı oluşturmuş, böylece sorun sadece dış politika olmaktan çıkıp iç politikayı da ilgilendirir hal almıştır.¹⁰

Türkiye’ye Orta Asya için model olma görevi batı tarafından yüklenmiştir. Çünkü batı, Türkiye’yi Orta Asya’da bir istikrar unsuru ve İran’ın radikal islam’ı yayma çalışmalarına bir siper olarak görmüştür. Arkasına bu desteği alan Türkiye Orta Asya devletlerinin batı ile tanışmasına yardımcı olmuş ve onların BM, IMF ve Avrupa örgütlerine üye olmasını sağlamak için elinden geleni yapmıştır.¹¹

Ancak Türkiye’nin ne ölçüde model olabileceği tartışmalıdır. Bir ülkenin model olabilmesi için ekonomik, sosyal, siyasal, hukuk ve eğitim kurumlarını iyi

⁹ Yıldız Sertel, *Savaş Rüzgarları Savaşlar, Küreselleşen Emperyalizm, Bunalım*, İstanbul: Belge yayınları, 1999, ss. 56-60.

¹⁰ Erik Cornell, *Türkiye Avrupa’nın Eşiğinde*, Çev. Gülseren Ergün, İstanbul: Cem yayınevi, 1998, s. 167.

¹¹ Kemal H. Karpat, “Orta Asya Devletleri Türkiye ve İran’ın Dış Politikaları”, *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Sayı 16, s. 2168.

yapılandırılmış ve kusursuz işliyor olması gerekir. Türkiye bunlarda model olabilecek güç ve birikime sahip değildir.¹²

Türkiye'nin Orta Asya'daki başarısı kültürel ve politik bağlantılar ile ne kadar bağlı ise de az gelişmiş Orta Asya için ekonomik yardım, yatırım ve teknik bilgi sağlama da önemlidir. Türkiye ise bu talepleri karşılayabilecek ekonomik kapasitede değildir. Türkiye Azerbaycan'da Elçibey hükümetine bir şey yapamadığı gibi, Azeri- Ermeni savaşında askeri ve politik avantajlarını kullanmada tarafsız olmuştur. ABD'nin açıkça Ermenileri destekleyici tutum almasına engel olamamıştır. Türkiye dışişleri bakanlığının Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın parçası değil de ayrı bir ülke gibi görmesi Özerk bölge parlamentosunun başkanı olan Aliyev'i Nahçıvan cumhurbaşkanı olarak tanıdığını kamuoyuna lanse etmesi 100 milyon dolarlık krediyi Azerbaycan emrine değil direk Nahçıvan'a vermesi Elçibey'in prestijini sarsmış, Aliyev'e prestij kazandırmıştır.¹³

Azerbaycan toplumunda önceki Türk ve İran egemenliğinin yanı sıra sonraki dönem Rus ve Sovyet yönetiminin izleri sürmektedir. Bu üç ülke de kendi kimliğinin belirleyici olması için çalışmaktadır. Bununla birlikte Türkiye, dili en yakın olan bu komşu toplumla çok özel ilişkilere sahiptir. Müslüman Cumhuriyet olarak Azerbaycan Rusya'dan sadece sınırlı oranda bir yardım bekleyebilir. Türkiye, Azerbaycan'la çeşitli düzeylerde işbirliği yapmış, ancak Ermeni- Azeri savaşına kolayca askeri müdahalede bulunamamıştır. Böylece uyarılar bir kenara Türkiye'nin Azerbaycan ve Orta Asya'ya geçiş için izne ihtiyaç duyduğu Ermenistan'a karşı askeri bir girişimde bulunması zor görünmektedir. Hatta Türkiye Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra da onunla iyi ilişkiler sürdürmeye gayret etmiştir. Tıbbi yardım dışında, Türkiye'nin Azerilere Azerbaycan ordusunu eğitmek için 150 subay ile birlikte tüm askeri yardımları gönderdiği de raporlarda geçmektedir. Bu arada askeri yenilgi 18 Haziran 1993 tarihinde Bakü'den kaçan seçimle işbaşına gelmiş Güçlü Türkçü (Pantürkçü), aydın ve liberal milliyetçi Ebufeyz Elçibey'in konumunu zayıflatmıştır. Daha sonra yorumcuların belirttiği

¹² Erol Mütercimler, 21. Yüzyıl ve Türkiye "Yüksek Strateji", İstanbul: Erciyaş yayınları, 1997, ss. 470-471.

¹³ Avşar ve Solak, a.g.e., ss. 25-27.

gibi, Elçibey'in düşüşü yeni Müslüman cumhuriyetlerde Türkiye'nin liderliğinin kabul edilme olasılığına karşı ciddi bir zorluk anlamına geliyordu.¹⁴

Batı, Türkiye'yi Orta Asya'da modernleştirici ve ılımlı bir rol oynamaya itmiştir. Müslüman cumhuriyetlerde islamcı kökten dincilerin giderek güçlenmesi batı'yı endişeye sevk etmiştir. Uygulanması arzu edilen Türk modelinin başarısızlığında yeni cumhuriyetlerin kendi sistemlerini oluşturma kararı da etkin rol oynamıştır.¹⁵

1.2.Ekonomik Çabalar

O.A.C., Türkiye'nin ve Türk iş adamlarının önüne yeni pazarlar ve yeni girişimler olanağı sunmuştur. Ekonomilerini yenileme çalışmaları yapan cumhuriyetler, Türk iş adamlarına yatırım olanakları sunmuştur.

Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasında yabancı sermayenin teşviki, ekonomik kaynakların verimli kullanılması amacıyla Yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması anlaşması, Kırgızistan dışındakilerle çifte vergilendirmenin önlenmesi anlaşması yapılmıştır. Kara ve hava ulaştırması anlaşmaları yapılmıştır. Taşımacılıkta İran transit yolunda sorunlar yaşanmaktadır. Türk telekom ile Türk cumhuriyetleri arasında telefon ve posta işlemleri başlamıştır. Türk eximbank tarafından Türk cumhuriyetlerinin Türkiye'den yapacakları ithalata ve Türk cumhuriyetlerde yatırım yapacak işadamlarına krediler kullandırılmıştır. Bu kredilerden bir kısmı zamanında dönmediği için sorunlar yaşanmıştır.¹⁶

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi, 25 Haziran 1992'de İstanbul'da yapılan bir zirve toplantısıyla resmîlik kazanmıştır. Karadeniz'e kıyısı olan tüm devletlerin yanı sıra Moldavya, Arnavutluk, Yunanistan, Ermenistan ve Azerbaycan devlet ya da hükümet başkalarınınca temsil edilmiştir. Tüm katılımcılar, işbirliğine ulaşmak için her çabayı göstermişler ve bu sonuca ulaşacak aşama ve projeler

¹⁴ Landau, a.g.e., ss. 306-309.

¹⁵ Avşar ve Solak, a.g.e., s. 36.

¹⁶ Avşar ve Solak, a.g.e., ss. 57-59.

üzerinde çalışmak konusunda anlaşmışlardır. O zamandan bu yana Türk İş adamları, özellikle Türkiye'nin ucuz olarak ürettiği ve tüm eski komünist ülkelerin gereksinim duyduğu tüketim mallarını satma konusunda bu bölgede etkin olmuşlardır. Gelgelelim, bu ülkelerin günümüzde içinde buldukları yoksulluk piyasasının büyümesini engellemektedir. Ayrıca bu, batılı ya da Uzak doğulu finansmanı olmadan yapılacak çok taraflı projelerin boyutunu da sınırlamaktadır.¹⁷

ECO üyesi ülkeler 1993 Şubatında Pakistan'da bir araya gelerek ikili görüşmeleri özendirici kararlar almışlardır. Türkiye, İran, Pakistan başlangıç olarak 300 bin dolarlık Ekonomik işbirliği fonu oluşturmayı kararlaştırmıştır. Türkiye işadamları ilgili ülkelerde yatırımın tehlikelerini gördüklerinden devlet eximbank garantisi vererek ve özel yatırım özendirerek müdahale etmek zorunda kalmıştır.¹⁸

Türkiye, Eximbank'ın yürüttüğü bir dizi proje ile kendi katkısını gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda da iki temel hedef gözetmektedir. Bir yandan bu ülkelerle ticari alışverişinin gelişmesini ciddi şekilde engelleyen uluslar arası ödeme güçlüklerini aşmaya çalışmakta, öte yandan da yeni cumhuriyetlere yeniden yapılanma politikalarının başarıya ulaşması için teknik ve mali destek sağlamaktadır. Projeler arasında sermayesi beş özel Türk bankası ve Eximbank ile ilgili ülkelerin bankaları tarafından sağlanacak Türkiye- Orta Asya Bankası'nın kurulması da vardır. Eximbank'ın görevlerinden biri de işbirliği halindeki ülkeler arasında takasa dayalı ticaretin yürütülmesidir.¹⁹

Ekonomik alanda en önemli konulardan birisi de petrol boru hatları meselesidir.

Türkiye bu noktada Hazar havzasında bulunan Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan petrollerinin Ceyhan limanına aktarılmasını öngören Hazar akdeniz

¹⁷ Mango, a.g.e., s. 141.

¹⁸ Landau, a.g.e., ss. 299-300.

¹⁹ Deniz Akagül, "Türkdilli Cumhuriyetlerin Dünya Ekonomisine Katılmaları ve Türkiye'nin Rolü", *Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1997, s. 352.

Boru Hattı projesini savunmaktadır.²⁰ Bakü- Ceyhan projesi 2001 yılı başında kabul edilmiş, ancak henüz somut bir adım atılmamıştır.

Azerbaycan Uluslararası İşletme Konsorsiyumu başkanı David Woodward, Tifliste düzenlenen basın toplantısında Bakü- Ceyhan boru hattının inşaatına 2002 yılında başlanacağını ve 2004'te bitirileceğini söylemiştir.²¹

Türkmenistan'ın sahip olduğu zengin doğalgaz ve petrol rezervlerini dünya piyasasına çıkarmakta sorunlar yaşamaktadır. Çare olarak ta Türkiye ile doğalgaz anlaşması gerçekleştirilmiş ve İran üzerinden Türkiye'ye doğalgaz aktarılması üzerinde prensipte anlaşılmıştır. Türkmenistan'ın Barsa-Gelmes sahasında TPAO'ya gaz arama izni verilmiş, ayrıca Burun gaz ve petrol sahası da TPAO'ya teklif edilmiştir. Ancak rantabl olmadığı gerekçesiyle bu sahalarda değerlendirmeye alınmamıştır. Azerbaycan'ın Çıralı, Azeri, Güneşli sahalarda petrol arama ve üretimi yapacak olan konsorsiyuma TPAO %6.75'lik bir payla katılmıştır. Bu pay başlangıçta %1,75 iken Azerbaycan kendi payından %5'ini daha TPAO'ya bırakınca % 6.75'e çıkmıştır. Ayrıca Azerbaycan'ın Şahdenizi petrol sahasında BP-State Oil-Socar'la birlikte %9'luk bir payla TPAO'da arama ve üretim faaliyetlerine katılacaktır. Özbekistan'ın Buhara şehrindeki rafinerinin kurulmasında Türk GAMA şirketi de pay almıştır. TPAO bu ülkelerde petrol arama ve üretimi için temaslarını sürdürmektedir.²²

Türk ticari bankaları tarafından Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'da ortak bankalar kurulmuştur. O.A.C.'nin kendi merkez bankaları veya Avrupa bankalarında bulunan atıl döviz rezervlerinin Ziraat Bankasında oluşturulacak bir fonda değerlendirilmesi için Merkez Bankasınca yürütülen çalışma sonucunda Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan ile muhabirlik anlaşması imzalanmıştır.²³

²⁰ Avşar ve Solak, a.g.e., ss. 49-50.

²¹ Yeni Avrasya, Sayı :2001/03, (Mart 2001), s. 58.

²² Avşar ve Solak, a.g.e., ss. 50-52.

²³ Sayit Yusuf, "Türkiye'nin Türk Dünyasındaki Ekonomik Girişimleri", Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı I, Sayı 15, ss. 779-783.

1.3.Eğitim – Kültür Alanında Çalışmalar

Türkiye, Türk cumhuriyetleri ile eğitim ve kültür alanında işbirliğine önem vermiş, bu amaçla bir dizi mutabakat zaptı ve anlaşmalar yapılmıştır. Türk cumhuriyetlerinden öğrenciler getirilmiş, karşılıklı olarak eğitim müşavirleri gönderilmiştir. Ancak Türkiye'ye öğrenci getirilirken hiçbir seçim yapılmadığı için bu konuda hayal kırıklığı yaşanmıştır. Öğrencilerin önemli bir kısmı geri dönmüş, bu durum Türkiye'nin olumsuz reklamı olmuştur.²⁴

Bu arada Orta Asya cumhuriyetlerinde Türk gönüllü kuruluşlarınca açılan özel okullar oldukça önem taşımaktadırlar. Sayıları 100'ü aşan bu okullarda 2000 öğretmen, 20.000 talebe bulunmaktadır.²⁵ Genellikle özel vakıf, şirket ve şahısların öncülüğünde açılan bu okullar, hizmet verdikleri ülkeler ile ortak programlar içerisinde, Türkçe, İngilizce, Rusça ve o ülkenin dili ile eğitim vermektedir. Özel Türk kolejleri fedakar Türk insanının vefasını göstermekte, bu ülkelerde diyalogun artmasında önemli rol oynamaktadır.²⁶ Ancak Türk devletinin bu okullara bakışı netlik kazanmadığı için kazanımlar çabalar kadar çok olmamaktadır. Bu okulların buldukları ülkelerde oldukça yüksek prestijleri vardır. Türkiye'nin bu cumhuriyetlerde üniversite kurması önemli bir olgudur. Ancak Kazakistan'da kurulan Hoca Ahmet Yesevi üniversitesi eğitime başladığı halde YÖK tarafından denkliğinin onaylanmasının gecikmesi ciddiyetsizliğin ifadesidir.²⁷

Türk cumhuriyetlerinin latin alfabesine geçmeyi kabul etmeleri ve bu yöndeki çalışmalar Türkiye açısından oldukça önemlidir. Ortak alfabe sayesinde iletişim daha kolay sağlanacaktır. Ancak burada Türkiye vaad ettiği teknolojik yardımı gerçekleştirilmede yetersiz kalmaktadır. Ekonomik sıkıntılardan kaynaklanan bu durumun bir an önce telafisi gereklidir. Bilimde işbirliği amaçlı olarak YÖK, TÜBİTAK, TODAİE, TSE gibi kuruluşlar Orta Asya ülkeleri ile ortak projeler

²⁴ Avşar ve Solak, a.g.e., s. 53.

²⁵ Kuru, a.g.e., s. 144.

²⁶ Sabahaddin Zaim, *Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması*, 2.b., İzmir: Nil yayınları, 1997, s.46-49.

²⁷ Avşar ve Solak, a.g.e., s.54.

geliştirmişlerdir. Kültürel işbirliğini pekiştirmek amacı ile kurulan ve Türk unescosu olarak adlandırılan TÜRKSOY beklenevi verememiş, atıl kalmıştır.²⁸

Türk dili konuşan ülkeler arasında kültürel işbirliğinin geliştirilmesi, Türk kültürünün araştırılması, tanıtılması gibi amaçları olan Türksoy'un çalışmaları arasında Ankara'da 1993'te Türk Dünyası Yazarlar Birlikleri toplantısı, Manas Destanının 1000. Yıl kutlamaları, 1998'de Türk Dili konuşan ülkelerin kültür bakanlarının 15-16 Aralık 1998'de Tataristan'ın başkenti Kazan'da toplanmaları gibi etkinlikleri sayabiliriz.²⁹

1.4. İletişim Alanında Çalışmalar

Türkiye'nin Orta Asya'ya yönelik ilk adımı 1967'de kurulan Türkiye'nin Sesi radyosudur. Türkiye bu kanalla Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik Azerbaycan Türkçesi ve Rusça yayın yapmıştır. Bağımsızlık sonrası ilk girişim 27 Nisan 1992'de Avrasya TV'nin yayına başlamasıdır. 26-27 Kasım 1992'de TİKA ve UNESCO'nun işbirliği ile Ankara'da düzenlenen konferansla Türkçe Konuşan Ülkeler Haber Ajansları Birliği'nin ilk adımı atılmıştır. 20-21 Ekim 1993'te İstanbul'da yapılan Türk Cumhuriyetlerinin tanışması ve yakınlaşmasında basın rolü konferansında "Avrasya Basın Birliği" kurulması kararı alınmıştır. Ortak film, sinema yapımı, Avrasya kanalı için ortak projeler, televizyon eğitiminde ortak girişimler, Türkiye'deki özel televizyonlar ile Türk cumhuriyetlerinde yayın yapan TV'ler arasında işbirliği, ortak gazete yayını gibi projeler üretilmiş olup bunlardan bir kısmı gerçekleşmiş, bir kısmı ise gerçekleşmemiştir. Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı, Türk Dünyası Şiir Şöleni gibi güzel gelenekler oluşturulabilmiştir.³⁰

Türkiye'nin sesi halen Rusça, Azerbaycan Türkçesi ve İngilizce olarak yayın yapmaktadır. Diğer Türk lehçeleri ile yayın yapmaya başlamamış olmak büyük bir eksikliktir. Avrasya televizyonunun yayınları diğer Türk cumhuriyetlerinde sadece

²⁸ Avşar ve Solak, a.g.e., s.55.

²⁹ Kemal Ocak, *Dünyada Türk Cumhuriyetleri Türk Halkları*, Ankara: Düzgün Yayıncılık, 1999, ss.16-17.

³⁰ Avşar ve Solak, a.g.e., ss. 241-242.

başkaentlerden izlenebilmektedir, diğer şehirlere teknik alt yapının yayılmasına cumhuriyetlerin yönetimi izin vermemektedir. Günde yaklaşık 16 saatlik yayının tamamı Kırgızistan dışındaki ülkeler tarafından verilememektedir. Yayınların saatlerinin ayarlanamaması diğer bir sorundur. Bazı Türk özel televizyonlarının da bu ülkelerde yayın girişimi vardır. Samanyolu TV, Kırım ve Azerbaycan'da kanal kiralarak yayın yapmaktadır. Diğer cumhuriyetlerde de kanal kiralama çabasıdır. TGRT özellikle Kazakistan'daki mevcut kanallara paket program hazırlamaktadır. Kanal 6'da Kazakistan TAN TV ile bir anlaşma imzalamış fakat yayın gerçekleştirilememiştir. Zaman gazetesi ortak gazete yayımında ileri bir aşamaya gelmiştir. TİKA'nın 3 yıl boyunca Orta Asya lehçeleri ile yayınladığı Avrasya Etüdüleri dergisi ödeneksizlik yüzünden yayını durdurmuştur.³¹

TİKA, 1997 sonuna kadar 18 ayrı ülke için 210 teknik yardım ve işbirliği projesi üretmiştir. Ancak 1994'te darboğaza giren Türk hükümeti TİKA'yı ihmal etmiştir. Önemli görevler yüklenen kurum maddi sıkıntılar nedeniyle verimliliğini kaybetmiştir.³² Bugün de TİKA'nın etkin olduğu söylenemez.

Türkçe Konuşan Ülkeler Haber Ajansları Birliğinin (TKA) ilk adımı 26-27 Kasım 1992'de Ankara'da yapılan İletişimde İşbirliği konferansında atılmıştır. Üye ülkeler arasında haber akışını sağlamak, telekomünikasyon imkanlarını geliştirmek amacıyla oluşturulan birliğin tüzüğü Türkiye, Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan, Azerbaycan ve KKTC tarafından imzalanmıştır. 1. Genel kurul 8-9 Nisan 1993'te Ankara'da Özbekistan temsilcisinin de katılımı ile toplanmış, 4 yıl süreyle genel merkezin Ankara'da bulunmasına karar verilmiştir. 2. Genel kurul 1994'te Bişkek'te, 3. Genel kurul 1995'te Girne'de toplanmıştır. Burada üye ülkelerin ülkelerindeki A.A. ve TİKA bürolarından ücretsiz yararlandırılması kararlaştırılmıştır. Türkiye'den bu cumhuriyetlere haber akışı olduğu halde bu ülkelerden Türkiye'ye beklenen ölçüde haber akışı bulunmamaktadır. Anadolu Ajansında ayda ortalama 90-100 haber bu ülkelere kendi lehçeleri ile aktarılırken bu ülkelerden sadece Türkmenistan haber ajansı Türkmenpress ve KKTC'nin TAK ajansından haber akışı gözlenebilmektedir. Gerek Türk cumhuriyetlerinin maddi

³¹ Avşar ve Solak, a.g.e., ss. 242-245.

³² Turan Cavlan, "1992-1993 Arası Türkiye ve İran'ın Orta Asya'ya Bakışı ve Uygulanan Politikalar", *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı 10, (Ocak-Mart 2000), ss. 69-70.

sıkıntıları ve gerek bu ülkelerin telekomünikasyon ağının yetersizliği nedeniyle TKA'dan beklenen fayda elde edilememiştir. Türkiye yazarlar birliğinin girişimi ile kurulan Türk Dünyası Yazarlar Birliğinin öncülüğü ile Türkiye, Kazakistan, Türkmenistan ve KKKTC'nde olmak üzere dört Türk Dünyası şiir şöleni düzenlenmiştir. Bu tür gelenekselleşen girişimlerin halkların yakınlaşmasındaki etkisi oldukça önemlidir. Türkiye İlim ve Edebiyat Eserleri Sahipleri Meslek Birliği (İLESAM)'ın girişimiyle 1992 ve 1994'te Ankara, 1997'de Bakü'de olmak üzere 3 defa Türk Dünyası yazarlar kurultayı düzenlenmiş bu kurultaylara Türk dünyasından yazar, şair ve gazeteciler katılmıştır. Kurultaylarda Türk Dünyası kamuoyu oluşturulabilmesi yolunda adımlar atılmıştır. İkinci kurultayda Türk Dünyası Eğitim Bilim ve Kültür Teşkilatı (TURESCO)'nun kurulması kararlaştırılmıştır.³³

2. İRAN'IN ORTA ASYA MÜCADELESİ

2.1 Politik Çabalar

SSCB'nin çöküşü İran'ı bir anda kuzeydeki süper gücün tehdidinden kurtarmıştır. Ama aynı zamanda bölgede artan ABD ağırlığı İran için endişe kaynağı olmuştur. İran bu noktadan hareketle Orta Asya ve Kafkasya'da Rusya merkezli bir politika izlemeye yönelmiştir.

İran kendisini bölgedeki ekonomik ve politik faaliyetlerin merkezi olarak görmektedir. Türkiye'nin de kendisine biçtiği rol budur. İran'ın Orta Asya'ya dönük politikası çok yönlü ve arabulucudur. İran Orta Asya'ya yönelik pek çok projede aktif ve çok yönlü politikalar uygulamaktadır. Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO), Hazar Denizinde Kıyısı Bulunan Ülkeler Örgütü, Transit ulaşım, enerji gibi alanlarda İran başarılı girişimlerde bulunmaktadır. İran Sarakhs- Maşhad demiryolu projesi ile Orta Asya'nın Basra körfezine bağlanmasında önemli finansal ve politik görevler

³³ Avşar ve Solak, a.g.e., ss. 245-249.

üslenmiştir. Bu bağlamda 1995 başlarında Orta Asya devletleri ve Ermenistan devlet başkanları Bandar Abbas demiryolunun açılışında bir araya gelmişlerdir.³⁴

ABD- İran düşmanlığı Orta Asya’da uluslararası ilişkilerde önemli bir rol oynamaktadır. Bu durum İran- Azerbaycan ve İran- Kafkasya ilişkilerini de etkilemektedir. Türkiye gibi İran’ın da Orta Asya üzerinde etkisi sınırlıdır. Tacikistan’daki performansı güçlü bölge oyunculuğunun göstergesi değildir. Türkiye’nin Azerbaycan’da Elçibey’i yalnız bırakması gibi İran da Tacikistan’da etkisiz kalabilir.³⁵

Etnik azınlıklar, etnik çoğunluğun başını çektiği bir harekete katılmayacakları gibi, tersi de mümkün görünmemektedir. Artan etnik muhalefet köktendinciliğin üniter yapısına ters düşmektedir.³⁶

İran’ın Kafkasya ve Orta Asya’ya yönelik politikası; teknik ve ekonomik yardım, kültürel ve tarihi bağlar ve gerektiğinde dini rehberlik gibi unsurlarla oluşturduğu kombine tesis ağı ile bölgeye yönelik nüfuzunu artırmaktır.³⁷

İran için O.A.T.C.’nin bağımsızlığı ile oluşan önemli bir sorun bağımsızlığın İran Azerbaycan’ına etkileridir. 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmalarıyla ikiye bölünen Azerbaycan’ın önemli bir kısmı İran Azerbaycan’ını oluşturmaktadır. İran, Sovyet Azerbaycan’ını Azerbaycan olarak kabul etmemektedir ama buralarda yaşayanları İran kimliği içine almaktadır. İran tezine göre Türk dili konuşuyor olsalar da bu halklar kültürel, tarihsel ve toplumsal açıdan İran’ın parçasıdır. İslami İran

³⁴Seyyid Hüseyin Nasır, “İslamic Unity, The Ideal and Obstacles in the way of its Realization”, *İlim ve Sanat*, No 44, (Mayıs 1993), s. 14.

³⁵ Sabahaddin Zaim, “İslam Dünyası ve İslam Birliği”, *İlim ve Sanat*, No 44, (Mayıs 1993), s. 28.

³⁶ Ahmed Raşid, *Orta Asya’nın Dirilişi, İslam mı, Milliyetçilik mi?*, Cep kitapları, 1995, ss. 282-286.

³⁷ Bülent Aras, “İsrail’in Yeni stratejisinde Orta Asya ve Kafkasya’nın Yeri”, *Avrasya Dosyası 2*, (Sonbahar 1996), ss. 194-195.

bu boyuta bir de din faktörünü eklemekte ve bazen ümmet planında bazen de şiiilik planında bölgenin İran ile birlikteliğini dile getirmektedir.³⁸

Azerbaycan'daki milliyetçilik hareketleri ile İran sınırında Kürtçülük hareketinin yaygınlaşması eş zamanlıdır. İran, Azerbaycan'daki faaliyetlerini bir şii partisi durumundaki Azerbaycan İslam Partisi aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Bu ülkede yaşanan Omon ayaklanması sonrası, ayaklanmanın Türkiye ve İsrail tarafından organize edildiği yönündeki gösteriyi bu parti organize etmiştir.³⁹

Ankara'nın O.A.T.C. ile ilişkilerinin gelişmesi İran basınında geniş biçimde işlenmektedir. Bu cumhuriyetlerin Türkiye aracılığı ile Avrupa , ABD ve NATO'ya yaklaşması konusunda endişeler dile getirilmektedir. İslam Cumhuriyeti Türkiye'yi kınarken bir taraftan da yeni cumhuriyetlerle ilişkilerini geliştirecek kapsamlı bir politikayı uygulamaya koymaktadır. İran'ın stratejisi iki boyutludur. Birincisi diplomatik ilişkilerin kurulması, alışverişin yoğunlaştırılması ve bu devletlerin İKÖ, ECO, IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlara başvurularını destekleme şeklindedir. İkinci boyut ise siyasal- ideolojiktir ve Tahran'a yakın islamcı eğilimlerin özendirilerek desteklenmesi ve böylece Suudi Arabistan gibi ülkelerin çabalarının önünün kesilmesi şeklindedir.⁴⁰

2.2. İletişim Alanında Çalışmalar

İran Türkmenistan sınırına yakın çok güçlü bir vericiyle yayın yapan "Sekizinci imam" televizyonunu faaliyete geçirmiştir. Azerbaycan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan radyo-TV kurumlarıyla ve haber ajanslarıyla ayrı ayrı anlaşmalar imzalamıştır.⁴¹

³⁸ Muhammed – Rıza Celili, "Transkafkasya ve Orta Asya'daki Gelişmeler Karşısında İran", **Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1997, ss. 240-241.

³⁹ Ercan Dudular, "İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası", **Avrasya Dosyası**, Cilt 2, 1995, s.126.

⁴⁰ Celili, a.g.e., ss. 242-243.

⁴¹ Akkam, a.g.e., s. 89.

İran desteğiyle 1995 başlarında merkezi Duşanbe’de bulunan ve Tacikistan genelinde yayın yapan “Sağmanizm” isimli bir televizyon kanalı kurulmuştur. Televizyonda İran’da hazırlanan programlar gösterilmektedir. Özbekistan’da başbakan yardımcısı Hakimoviç Cora Bekof’un başını çektiği İran destekli Fars asıllı azınlık devlet içinde kadrolaşmaktadır.⁴²

2.3. Ekonomik Çabalar

İran, bölgedeki petrol ve doğalgaz rezervlerinin büyüklüğü ile yadsınamaz bir güçtür. Ayrıca dinsel nedenler ve ortak sınırlar nedeniyle Azerbaycan ve Türkmenistan gibi ülkeler üzerinde oldukça önemli ağırlığa sahiptir. ABD ambargosu nedeniyle etkinliği sınırlanmışsa da her zaman batılı şirketlerin ilgi alanı olmuştur. Bölgeye yatırım yapan pek çok şirket İran’la ilişkilerin yumuşatılması için ABD’ye baskı yapmaktadır. İran’ın özellikle Hazar’ın statüsü gibi konularda Rusya ile birlikte izlediği politika da İran’a politik yönden önemli bir desteği ifade etmektedir. İran – Rusya işbirliği sadece Hazar’ın statüsü ile sınırlı değildir.⁴³

Tahran 1-2 Eylül 1992’de İran’la Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri arasında enerji işbirliğini geliştirme yolları üzerinde uzmanların katılımıyla bir konferans düzenlemiştir. Bu ve benzeri girişimler, İran’a bu yeni enerji üreticisi ülkelerle tüketici ülkeler arasında köprü olma görevi verecektir. İran, OPEC bünyesinde de yeni cumhuriyetlerin sözcüsü olma çabasıdadır.⁴⁴

⁴² Dudular, a.g.m., s. 127.

⁴³ A.Necdet Pamir, **Bakü-Ceyhan Boru Hattı Orta Asya ve Kafkasya’da Bitmeyen Oyun**, Ankara: Asam Yayını, 1999, s.42.

⁴⁴ Feridun Hâvend, “İran’ın Bölgesel Ekonomi Politikasının Yeni Yönelimleri” **Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1997, s. 341.

İran- Türkmenistan ilişkileri egemenlik ilanının hemen akabinde başlamıştır. Türkmenistan'da İslam faktörünün ülkenin yönetimini tehdit edecek boyutta olmaması ve İran'ın ekonomiyi ön plana çıkaran yaklaşımı sebebiyle ilişkileri hızla geliştirmiştir. Eylül 1991'de İran- Türkmenistan arasında ilk sınır kapısı açılmış, Aşgabat'ta bir İran ticaret merkezi kurulmuştur. Şubat 1992'de iki ülke arasında bir dostluk ve işbirliği anlaşması imzalanmış, Mayıs 1992'de İran merkez bankasının desteği ile ortak bir Tahran- Aşgabat ticaret merkezi kurulmuştur.⁴⁵

1991 Kasım'ından itibaren İran ile Türkmenistan arasında bir dizi anlaşma imzalanmıştır. 9 Kasım 1991'de iki ülke arasında bir memorandum imzalanmıştır. Buna göre edebiyat, dil öğretimi, sanat sinema vb. alanlarda işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır. İran'la Türkmenistan arasında tarım sektöründe pastörize ürünler, yiyecek ve meyve işleme ve bahçecilik alanında ortak projeler başlatılmıştır. Ortak bir iplik sanayii kurulmuştur. İran özel sektörü de Türkmenistan'da yoğun bir şekilde faaliyettedir. 1996 tarihi itibarıyla Türkmenistan'da faaliyet gösteren tescilli İran şirketi 47 olarak belirtilmektedir.⁴⁶

Türkmenistan 1998 yılı ilk yarısında yaklaşık 1 milyar metreküp doğal gazı Korpedzhe- Kurt Koy gaz hattı ile İran'a ihraç etmiştir. Bu gaz ihracı İran tarafından dövizden çok barter yöntemi ile satın alınacaktır.⁴⁷

İran, Türkmenistan'da petrol ve gaz aramadaki uzmanlığını ortaya koymakta ve bu ülkenin tekstil ve tarım ürünlerini geliştirme ve pazarlamasına yardımcı olmaktadır. Türkmenistan diğer O.A.C.'ne göre daha az gelişmiş bir sanayiye sahip olmasına rağmen İran'a politen borular, maden cevheri, motorsiklet, elektrik satabilmiştir.⁴⁸

⁴⁵ Şule Kut, "Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları", **Bağımsızlığın İlk yılları**, Der. Büşra Ersanlı Behar, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 277.

⁴⁶ Erol, a.g.e., ss. 222-224.

⁴⁷ Mehmet Dikkaya, "Türk Cumhuriyetleri Enerji Kaynakları: Yeni Oyunun Temel Dinamikleri", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Yıl 1, Sayı 3, (Kasım-Aralık-Ocak 1999-2000), s. 56.

⁴⁸ Kemal H. Karpat, "Orta Asya Devletleri Türkiye ve İran'ın Dış Politikaları", **Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II**, Sayı 16, (Temmuz-Ağustos 1997), s. 2177.

Orta Asya ile yeniden buluşmak, İran'a tarihi İpek Yolu'nun modern versiyonunu oluşturma fırsatını verecektir. İran'da bu bilinçle Pasifik'in dinamik bölgesi ile ekonomik bağlarını artırmakta ve buradan gelecek yabancı yatırımları özendirmeye çalışmaktadır. Asya kalkınma bankası kapılarını İran'a ve bu arada genç O.A.C.'ne açabilecektir. Buna karşılık yeni sanayileşmiş ülkeler ve Japonya'da Orta Asya'ya girmek amacıyla İran'la işbirliğine güvenmektedir.⁴⁹

⁴⁹ Feridun Hâvend, a.g.e., ss. 338-339.

IV. BÖLÜM : TÜRK- İRAN NÜFUZ MÜCADELESİNİN GÖRÜNEN NETİCESİ

1. 1990 ÖNCESİ MÜCADELENİN KARŞILAŞTIRILMASI

Türklerle İranlıların tarih boyunca süren Orta Asya'ya hakim olma mücadelesinde bazen Türkler, bazen İranlılar üstünlüğü ele geçirmiştir. Bu süreçte başlangıçta Orta Asya'ya hakim olan yerleşik İranlılar bu üstünlüğü zaman içinde Türklere kaptırmıştır.

M.Ö. 8. Yüzyılda Maverünnehir'e hakim olan Sakalar'ın İrani kabilelerden olduğu genel görüşü yerine onların Türk asıllı olduklarını kabul edersek bu takdirde Orta Asya'da İranlılardan önce Türklerin varlığını kabul etmemiz gerekir.

Nitekim Mahmut Kaşgari milattan önceki yıllardan itibaren Maverünnehir'in Türk ülkesi olduğunu, daha sonra bölgeye gelen İranlıların bölgeyi Acemleştirdiğini ileri sürmektedir.¹

İran, Türklerin anayurtlarından göç etmeye başlamaları ile birlikte Orta Asya hakimiyeti üzerinde günümüze kadar sürecek bir hakimiyet kavgasında kendisine rakip bir güçle karşı karşıya gelmiştir.

Akhunlar ve Göktürkler döneminde Sasani İran ile Türkler arasında Orta Asya üzerinde hakimiyet kavgaları yaşanmış ve neticede bölgenin Türkleşmesinin temelleri atılmıştır.

İlk müslüman Türk Devleti olan Karahanlılar (840-1212) ile İranlı Samanoğulları arasında sürekli savaşlar yaşanır. Samanoğulları bir dönem bu saldırıları Selçukluların yardımı ile durdursalar da 999'da Karahanlılar tarafından yıkılmaktan kurtulamazlar.²

¹Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara: Fecr yayınevi, 1998, s. 29.

² Jean- Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, Çev. Galip Üstün, İstanbul: Milliyet yayınları, 1998, ss. 31-51.

Garip bir sonuç olarak İran'lularla zorlu çatışmalara giren ve Samanoğulları Devletine son veren Karahanlılar İran kültürünün etkisi altında kalmışlardır. Bu etki Selçuklular ve Gaznelilerde de kendisini göstermiş ve bu Türk devletleri döneminde Farsça ve İran sanatı doruğa ulaşmıştır.³

Selçukluların 1050'li yıllarda Bağdat'a girmeleri ile Türk- Fars alemleri arasında sınır kalmamış ve 800 yıl boyunca sürecek Türk – Fars kültürünün temelleri atılmıştır.⁴

15. Yüzyıla kadar Orta Asya'da Türkler ve İranlılar başa baş bir nüfuzla sahiptir. Bu yüzyıldan sonra ise Türkler hissedilir bir şekilde dil, kültür ve siyasi alanda üstünlük kurmuştur.⁵

1503'te İran'da Türk asıllı Şah İsmail tarafından kurulan Safeviler devleti şiiilik temeline dayanır. Safeviler ile birlikte artık Türkler İran'a hakim olmuşlardır. Ama kaderin tuhaf bir cilvesidir ki Türk – İran mücadelesi bu dönemde daha keskin boyutlar kazanmıştır. Safevi devleti ile hem Osmanlı Devleti hem de Orta Asya Hanlıkları arasında amansız mücadeleler yaşanmıştır.

Safevilerden sonra kurulan Afşarlar ve Kaçarlar da Türk asıllıdır. 1500-1925 yılları arasında kısa bir dönem süren Zend Hanedanı dışında İran'ı Türk asıllı sülaleler yönetir.

1481'de bağımsız hale gelen Ruslar, 1550'lerden sonra Orta Asya hakimiyetine soyunan diğer bir güçlü devlet olarak mücadeledeki yerini alır. 1800'lü yılların sonunda ise Orta Asya artık Rus hakimiyetine girmiştir.

³ Roux, a.g.e., ss. 107-112.

⁴Olivier Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Metis yayınları, 2000, s. 27.

⁵Kemal H. Karpat, "Orta Asya Devletleri Türkiye ve İran'ın Dış Politikaları", **Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II**, Sayı 16, (Temmuz Ağustos 1997), s. 2168.

2. BUGÜNKÜ ORTA ASYA MÜCADELESİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Rus hakimiyeti, Türklerin çeşitli derecedeki isyanları ile birlikte 1991'e kadar sürer. 1991'de SSCB'nin tarihe karışması ile birlikte Orta Asya üzerindeki tarihi Türk- İran nüfuz mücadelesi bu kez farklı bir boyutla da olsa tekrar yaşanmaya başlanır.

Mücadelenin bu son safhasının başlangıcında ibre tamamiyle Türkiye'den yanadır. Ancak aradan geçen yıllarda gerek İran'ın aktif politikası, gerek Türkiye'nin beceriksizliği ibrenin İran tarafına dönmesine, en azından dengelenmesine neden olmuştur.

İran'ın 1979'daki islam devrimi sonrasında girdiği "Devrim İhracı" düşüncesi ve bunun ABD nezdinde yarattığı rahatsızlığa 1979'da ABD'nin Tahran büyükelçiliğinde gerçekleşen rehine krizi de eklenmiş ve İran bölgede ABD'nin en büyük düşmanı konumuna gelmişti. Türkiye ise laik demokratik yapısının yanında ABD'nin bölgedeki en güvenilir müttefiki konumundaydı. Bu durum Türkiye'ye uluslar arası arenada ABD desteğini getiriyordu.

Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri ile olan mezhep, dil, tarih ve kültür birlikteliği önemli bir avantaj sağlamaktaydı. Buna karşılık İran Türkmenistan ve Azerbaycan ile sınır komşusu olmanın yanı sıra petrolden gelen önemli bir parasal güce sahipti. Türkiye'nin ise 50 milyar dolar dış borcu ve sürekli açık veren bir dış ticareti söz konusu idi, verebilecek parası da yoktu.⁶ Parasal noktada 2001'e gelindiğinde Türkiye'nin durumu daha da kötüleşmiş ve dış borcu 100 milyar doların üstüne çıktığı gibi Şubat 2001'de Türk ekonomisi krize girmiştir.

Türkiye ve İran'ın iç durumları bölge kaderini etkileyebilecek durumdadır. Türkiye Kürt sorunu ile karşı karşıyadır. İran'ın ise 65 milyon civarındaki nüfusunun

⁶Kemal H. Karpat, a.g.m., s.2168.

yarıya yakını Farisi değildir. Azeriler ve Kürtler büyük azınlık gruplardır ve ikisi de İran için tehlike oluşturabilecek potansiyele sahiptir.⁷

İran Orta Asya'nın kültürel olarak İran'lı olduğunu ve ilk mirasına dönmesi gerektiğini iddia etmektedir. Ancak bu çağrı Farsça konuşan ama sünni olan Tacikistan'da ve Şii ama Türkçe konuşan Azerbaycan'da bile dikkate alınmamıştır.⁸

Türkiye, İran ve Rusya bölgede rakip çıkarları olan güç merkezleridir. Türkiye'nin askeri ve siyasi gücü siyasi bir nüfuz alanı oluşturabilmek için oldukça yetersizdir. Türkiye kendini daha ziyade Türkçe'nin farklı lehçeleri ile konuşan toplulukların lideri olarak görmek istemektedir. Bu noktada kendisini modern, laik, piyasa ekonomisine sahip cazip bir ülke olarak sunmaktadır. İran'ın ise kendisini M.Ö. 500'lerin Pers imparatorluğunun etkisinde görebilir. Pers imparatorluğunun sınırları içinde bu gün İran'ın yanısıra Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Afganistan, Suriye, Türkiye, Irak, Kafkasya, Lübnan ve İsrail gibi devletler yer almaktadır. İran, Türkiye'nin modern devlet sunumuna karşı kendisini islam dininin temsilcisi olarak sunmaktadır.⁹

Türkiye bağımsızlıklarını kazanan Türk cumhuriyetlerini tanımakta çabuk davranarak başkentlerinde elçilik açmış, uçak seferleri düzenleme ve bir yardım programı başlatma yoluyla çalışmalara devam edilmiştir. Oluşturulan Uluslar arası Türk işbirliği idaresince yürütülen bu program doğrultusunda yaklaşık 1 Milyar ABD doları tutarında olan krediler açılmış, Türk Cumhuriyetlerinden askeri öğrenciler de dahil 10.000 öğrenciye burs verilmiş, teknik yardım sağlanmış ve buralarda Türk Kültürü merkezlerinin kurulması için girişimler başlatılmıştır. Binlerce Türk işadamı bu cumhuriyetleri ziyaret etmiş ve bazıları buralara yerleşmiştir.¹⁰

⁷ Zbigniew Brzezinski, **Büyük Satranç Tahtası Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere**, Çev. Ertuğrul Dikbaş ve Ergun Kocabıyık, 2.b., İstanbul, Sabah yayınları, 1998, ss. 121-122.

⁸ Karpat, a.g.m., s. 2169.

⁹ Brzezinski, a.g.e., ss. 124-125.

¹⁰ Andrew Mango, **Türkiye'nin Yeni Rolü**, Çev. Erhan Yükselci ve Şükrü Demircan, Ankara: Ümit yayıncılık, 1995, s.118.

Ulaşım yollarının seçimi, bölgelerin gelişimi için oldukça önemli olan Azerbaycan'ın ve Orta Asya'nın petrol, doğal gaz ve diğer madenlerinin pazarlanmasında özellikle önemlidir. Başlıca yollar Rusya'dan geçmeye devam edecekse de alternatif yolların da oluşturulacağı kesindir. Ayrıca Rus yollarının belirli zorlukları da vardır. Türkiye'nin yeğlediği seçenek ise Orta Asya'dan Hazar Denizi yoluyla Azerbaycan'a oradan da Ermenistan ya da Gürcistan yoluyla Türkiye'ye ve batıya ulaşacak bir noktadır. Yeni boru hattı, Kuzey Irak'taki Kerkük'ten gelen boru hattı ile Türkiye içinde birleşecektir. Azeri yetkilileri, Bu hattın Ermenistan üzerinden geçmesini istemediklerinden İran'dan geçmesinden yanadırlar. Bununla birlikte, Türkler kazandıkları deneyimlerden sonra İran işbirliğine güvenilmeyeceğinin farkındadırlar. Günümüzde Kürt sorunu, Boru hattına yatırım yapılmasını engellemektedir. Azeri, Ermeni anlaşmazlığı, İran'ın tutarsız politikalarından sonra Türkiye'deki PKK terörü, boru hattının daha batıya kaydırılması için üçüncü bir neden olmuştur. Ulaşım açısından İran Rusya üzerinden geçen kuzey rotasına alternatif sunmaktadır. Rusya bundan sonra da sık kullanılacak gibi görünse de Türk cumhuriyetleri alternatif arayacaktır. Çünkü bazı durumlarda Rusya'nın güneyine doğru bir rota dünya pazarına daha kısa yoldan ulaşım sağlayacaktır. Coğrafi avantajının bilincindeki Tahran rejimi, Türkiye'den Türk cumhuriyetlerine yapılan transit ticareti engellemek için her türlü yolu denemiştir.¹¹

Türk cumhuriyetleri içinde Türkiye'ye en üst sırada yer veren tek ülke Azerbaycan'dır. Elçibey sonrası İran- Azerbaycan ilişkileri de yumuşamıştır. İran'ın Azerbaycan'a yönelik ekonomik çalışmaları etkilidir.¹²

¹¹ Andrew Mango, *a.g.e.*, s. 128.

¹² Şule Kut, "Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları", *Bağımsızlığın İlk Yılları*, Der. Büşra Ersanlı Behar, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 249-252.

Kazakistan için Türkiye çok gerilerde bir öneme sahiptir. Nazarbayev 15 Mayıs 1992'de yaptığı parlamento konuşmasında Türkiye ve İran'ı öncelik sıralamasında Rusya, BDT, Çin, Moğolistan, Pakistan, ABD, Avrupa ve Japonya'dan sonraya koymuştur. Kazaklara göre Kazakistan bölgesel bir güç olabilecek imkana sahiptir.

Kazakistan'a bağımsızlığın ilk yıllarında batının gösterdiği ilgi bir üstünlük duygusu oluşturmuştur. Kazak milliyetçiliği ve yeni ağabeylik endişesi de Kazakistan'ın Türkiye ile ilişkilerindeki bakış açısında etkili olmuştur. Kırgızistan'ın bağımsızlığını ve Asker Akayev'in ekonomik ve siyasal reformlarını en fazla destekleyen ülkelerden birisi olmasına rağmen Türkiye, Kırgızistan'da birinci önceliğe sahip değildir. Özbekistan için de durum aynıdır. Özbekistan, Türkiye'den sadece Özbekistan'a değil aynı zamanda İslam Kerimov'a da koşulsuz destek vermesini istemektedir. Özbek muhalif liderin uzun süre Türkiye'de bulunması ilişkileri zedelemiştir. Özbek milliyetçiliği bölge ülkelerini de tehdit etmektedir. Özbekistan bölgede sadece Rusya'dan çekinmekte, Kazakistan'ı da rakip olarak görmektedir.¹³

İstanbul Türkçesiyle seslendirilen Amerikan filimlerinin Özbek televizyonunca yayınlanması, Türk televizyonu haber bültenlerinin aynen verilmesi Özbeklerce hoş karşılanmamıştır.¹⁴

Türkiye ile Türkmenistan arasında Türkmen doğal gazının İran üzerinden Türkiye'den geçen boru hattı ile Avrupa'ya taşınması konusunda Ekim 1992'de anlaşmaya varılmıştır. Aslında Türkiye'nin tercihi hattın Hazar denizi altından Gürcistan veya Ermenistan üzerinden geçmesi şeklinde idi ancak İran üzerinden geçmesinde anlaşılmıştır.¹⁵

Türkiye'de tüm Türkçe konuşanları Türk, dillerini de Türkçe'nin lehçeleri olarak tanımlama eğilimi vardır. Bu iki tanım da tamamen doğru değildir. Türkçe

¹³ Şule Kut, a.g.m., ss. 262-271.

¹⁴ Stéphane A. Dudoignon, "Orta Asya'da Siyasal Değişmeler ve Tarih Yazımı", **Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1997, s. 126.

¹⁵ Şule Kut, a.g.m., ss. 274-275.

konuşanlar, gerçekten de kendilerini büyük bir ailenin parçası olarak görmektedirler. Ama bu ailelerin birbirlerine yakınlığı sınırlıdır.¹⁶

Andrew Mango'ya göre,

“Türk cumhuriyetlerinin sınırları son zamanlarda sabitlenmiş olmasına rağmen bu cumhuriyetlere adını veren insanların hepsi de ayrı ulusal kimlikler geliştirmişlerdir. Kapsayıcı Türk yakınlığının yanında güçlü bir yerel milliyetçilik duygusuna da sahiptirler. 1930'larda Sovyet hükümeti, Türkçe konuşan herkese Kiril alfabesini kullanmayı zorunlu kılmıştı. Bugün Türkiye, Türkçe konuşan herkesi Türkiye'de geliştirilen imla kuralları çerçevesinde Latin alfabesi kullanmaya davet etmektedir. Sadece Azerbaycan ve Özbekistan bu ilkele birleşmişse de buralarda bile, Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş zaman alacaktır. Kırgızistan'ın şu anki yöneticileri ise, böyle bir değişimin çoğu islav kökenli, etnik açıdan karma yurttaşları arasında bölünmelere yol açacağından endişe etmektedir. Diğer iki bağımsız Türk cumhuriyeti, karara varmayı , neden olacağı harcamalar sebebiyle en azından resmi olarak ertelemektedir. Ayrıca Tarih gibi coğrafya da göz ardı edilemez. Rusya'nın Azerbaycan ve Kazakistan'la ortak sınırı bulunmaktadır. Moskova'dan yayılan ulaşım ağı, tüm Türk cumhuriyetlerine uzanmaktadır. Türkiye'nin ise sadece, Azerbaycan'dan bir bölge şeridiyle ayrılan Özerk Nahçıvan Cumhuriyetiyle küçük bir bağlantısı vardır. Orta Asya da Türkiye'den çok uzaktır. Ekonomik farklılık ve zorluklar da Türk dünyasının bağlaşıklığını zayıflatmaktadır. Türkiye'nin yeterli tüketim malları sanayisine ve hizmet sektörüne sahip, gelişen batı tarzı bir ekonomisi vardır. Büyük ölçüde yeterli besin arzına, sürekli gelişen çiftlik ürünleri ve

¹⁶ Mango, a.g.e., s. 118.

tüketim malları ihraç kapasitesine sahiptir. Türk cumhuriyetleri ise petrol, maden ve pamuk gibi belirli ürünlerin arzında yoğunlaşan, besin ve tüketim maddelerinin yeterli yerli arzından yoksun eski sömürge benzeri komünist ekonomilerin yükü altındadır.”¹⁷

Tarihsel açıdan bakıldığında bu cumhuriyetlerden hiçbiri Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini doğrudan yaşamamışlardır. Ama bazıları Pers İmparatorluğu'nun parçası olduğu gibi bazıları da İran'ın siyasal etkisi altında kalmıştır. Bu ülkelerin kültürel mirası üzerinde Fars dilinin, İran sanat, mimarlık ve edebiyatının büyük etkisi olmuştur.¹⁸

Türkiye, Kasım 1992'de Ermenistan'a elektrik satmaya karar vermiş, ancak Azerbaycan'ın baskıları üzerine bir ay sonra bu karardan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Ermenilerin, Nisan 1993'te Azeri Kelbecer bölgesini alarak Karabağ çevresindeki işgal bölgelerini genişletmeleri üzerine kendi toprakları üzerinden Ermenistan'a geçişini durdurmuştur. Karabağ ve İran arasındaki Azeri bölgesinde kalıcı bir Ermeni işgali, Türkiye'nin çıkarlarını büyük ölçüde etkileyecektir. Uluslar arası tanınmış sınırlara göre Ermenistan, Zengezur olarak bilinen bir dağ şeridiyle İran'a bağlanmaktadır. Bu bölgede kara yolu yapımı çok zordur. Ermeniler 1993'ün ikinci yarısında işgal ettikleri Zenguzerin doğusuna kadar olan bölgeyi ellerinde tuttukları takdirde, Türkiye'yi Azerbaycan ve Hazarın doğusundaki diğer Türk cumhuriyetlerinden ayıran engeller genişleyecek ve hatta Ermenistan'ın İran'la, Türk cumhuriyetinin ticaretini Akdeniz limanlarından İran körfezine kaydıracak bir ittifaka girmesi kolaylaşacaktır. Bu tür bir ittifak bölgede Türklerin bağdaşmasından endişe duyan ve Trankafkasya'da yandaş arayan Rusya'dan destek görecektir. Rusya'yla girişilecek bir rekabet Türkiye'yi aşıya da diğer bazı devletlerle, özellikle İran'la kaçınılmaz görünmektedir.¹⁹

Kazakistan'da, Türk firmaları üstlenilen taahhüt işleri bakımından ilk sırada yer alıyor. Türk firmalarının Kazakistan'a yaptıkları sermaye ihracı 2 milyar dolar

¹⁷ Mango, a.g.e., ss. 118-120.

¹⁸ Muhammed – Rıza Celili, “Transkafkasya ve Orta Asya'daki Gelişmeler Karşısında İran”, *Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1997, ss. 243-244.

¹⁹ Mango, a.g.e., ss. 121-126.

civarında bulunuyor. Ancak Türk firmalarının başarılı görülmesi yanıltıcıdır. Çünkü Kazak sanayiinde en büyük yeri tutan petrol ve metalurji alanında Türk firmalarının ciddi bir yatırımı bulunmamaktadır. Özbekistan, Türkler'e vize uygulamakta ve Türk işadamlarına baskılar yapılmaktadır. Kerimov İstanbul'daki AGİT toplantısında Yeltsin ile birlikte zirveyi terkeden ikinci lider olmuştur.²⁰

Türk cumhuriyetlerinin sonradan milliyetçi olan komünist ya da eski milliyetçi politik sınıfı gözünde Türkiye, daha doğrusu 50 yıl önceki haliyle ve demokratik yönetimin gerçekleşmesinden önceki Türkiye en uygun modeldir. Atatürk Türkiye'sinde olduğu gibi Türk cumhuriyetlerinde de iktidar, laik, merkezci ve modern yaklaşımı benimseyenlerdendir. Bu cumhuriyetlerde laik eğitimin Türkiye'de olduğundan çok daha fazla yaygın olduğu ve batı etkilerinin Rusya kanalıyla iyice kurumlaştırdığı göz önünde tutacak olursa, İran ve Suudi Arabistan'da uygulandığı şekliyle İslam kökten dinciliği pek çekici gelmemektedir. Bunun, toplumsal bozuklukla besleneceği ve Türkiye'de gelişen Türk İslam milliyetçiliği şekliyle daha kabul edilebilir bir hale geleceği doğrudur. Fakat milli kimlik duygusu çok önemlidir. Bağımsızlıklarını yeni kazanmış Türk cumhuriyetlerinin başlıca istediklerinin uygun yaşam standartları olduğu ve kökten dinciliğin de maddi yoksulluktan kaynaklandığı göz önüne alındığında yabancı devletler arasındaki rekabet, maddi yardım sağlama ya da yardım yolları kolaylaştırma temelinde olacaktır. Ne Türkiye'nin, ne İran'ın tek başlarına yardım sağlama olanakları bulunmamaktadır. Ancak Türkiye, batı sermayesi ve becerileri için bir köprü konumunda olduğundan durumu İran'dan çok daha iyidir. Türk cumhuriyetleri batıyla ilişkilerinde bir dosta gereksinim duyduklarında Türkiye, bu işlevi İran'dan çok daha iyi bir şekilde yerine getirebilir. Üstelik Türk cumhuriyetlerinin politik sınıfı, Türkiye'nin İran'dan daha gelişmiş bir ülke olduğuna inanmaktadır.²¹

Latin alfabesi ilk Azerbaycan kabul etmiştir. İran ile uzun sınırı Türkmenistan'ın bu ülke ile ilişkilerini etkilemektedir. 1 Milyondan fazla Türkmen'in İran'da yaşaması ayrı bir etmendir. Tacikistan 5.200.000 nüfusu ve

²⁰ Mehmet Şükrü Güzel, "Bakü- Ceyhan'a İran Kışkacı", *Ekovizyon*, Yıl 3, Sayı 28, (Mayıs 2000), s. 19-21.

²¹ Mango, a.g.e., s. 127.

143.000 km² ile yüz ölçümü en küçük Cumhuriyettir. % 62 Tacik % 23 Özbek vardır. Tacikistan sınırı olmamasına rağmen İran'la önemli miktarda ekonomik ilişkiye sahiptir. Sünni olmaları İran'ın etkisini biraz kısıyor ama Orta Asya'da Türklerle çevrilmiş bir dünyada kaybolmak yerine İran'la ilişkilerini artırabilir.²²

Mevcut durumda Türkiye'nin çıkarları İran ile çatışmaktan ziyade işbirliğine gitmesini gerekli kılmaktadır.

Ancak,

Türkiye'nin İran'la bölgesel işbirliği kurma çabaları da sonuçsuz kalmıştır. Bu çabalar ikili olarak ve Ekonomik İşbirliği Örgütü çevresinde ele alınmıştır. Etkin olmayan bu forumda Türkiye, İran, Pakistan ve Sovyetler Birliği'nden ayrılan Müslüman Türk cumhuriyetleri yer almıştır.²³

Orta Asya ülkeleri SSCB'den ayrılmakla birlikte düşünce ve yönetimde hala SSCB kültürü hakimdir. Kırgız Cumhurbaşkanı Akayev hariç yöneticiler SSCB döneminden kalmadır. Ekonomik olarak Rusya'ya bağımlılık sürmektedir.²⁴

“İran, Türkiye'nin 1980'lerde iyi gelişmeler kaydettiği telekomünikasyon için iyi bir engel değildir. Bu yıllarda Türkiye, Kanada'dan Northern Telecom, Almanya'dan Siemens ve Fransadan Alcatel gibi yabancı ortaklıkların lisanslarıyla imalat tesisleri kurmuştu. Türk cumhuriyetlerine telefon santrali bağışlamada ve onlarla telekomünikasyon alanında ortaklık kurmada hiç zaman kaybetmemişti. Türk cumhuriyetlerinin kendi aracılığıyla dünya telekomünikasyon ağına bağlanmalarını güvence altına alma hedefinde ilerlemeler kaydetmiştir.²⁵

²² Jacob M. Landau, *Pantürkizm*, Çev. Mesut Akın, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999, ss. 287-289.

²³ Mango, a.g.e., s.128.

²⁴ Landau, a.g.e., s.290.

²⁵ Mango, a.g.e., s. 132.

İran, Tacikistan'da önceleri İran televizyonu haber bültenlerini çarşafli bir bayan tarafından sundururken gelen tepkiler sonucu bayanın görüntüsünü kaldırarak sadece sesini vermek durumunda kalmıştır.²⁶

Türkmenistan ile İran arasındaki Meşhed- Sarakhs- Tecen demiryolu açılmıştır. Kazakistan da yakın zamanda bu hatta bağlanacaktır. Bu hattın Van üzerinden Türkiye'ye bağlanması bekleniyordu, ancak bu henüz gerçekleşmemiştir. Yine Türkiye'yi Gürcistan üzerinden Orta Asya'ya bağlayacak olan Kars- Tiflis demiryolu on yıldır Türkiye tarafından gerçekleştirilememiştir.²⁷

Bakü – Ceyhan petrol boru hattı konusunda 2001 yılı başında anlaşma sağlanmışsa da henüz hayata geçirilememiştir.

Şam, Bağdat ve Tahran'daki rejimler uluslararası yasalara uydukları ve Terörizmden yarar sağlamak arayışlarında olmadıkları sürece Türk yetkililerinin, fazla tehlike sayılmayan İslamcı ve devrimci Marksist terörizmi bir yana, Kürt terörizmiyle başa çıkması daha kolay olacaktır. Bundan dolayı, sınırları dışında yasa ve düzen kurma çabalarına yardımcı olmak Türkiye'nin yararınadır. Türkiye tek başına Balkanlara, Sovyetler Birliğinden ayrılan komşu devletlere ve Ortadoğu'ya düzen getiremez. Fakat bu doğrultudaki uluslararası, özellikle de batılı gayretlere önemli bir katkıda bulunabilir.²⁸

Türkiye, Özbekistan'la muhalif lider Muhammed Salih'e siyasi iltica hakkı vermesi nedeniyle yaşadığı krizden sonra 1999'da Kerimov'a yapılan suikast girişiminde Türkiye'de eğitim gören Özbek öğrencilerin de yer aldığı iddiaları ilişkileri daha da gerginleştirmiştir. Türkiye'den öğrencilerini çeken Özbekistan, Özbekistan'daki Türk devlet okulları ve 6 özel okulu kapatmış, 1992'de imzalanan Özbek- Türk liseleri anlaşması 2000 yılında sona erince süresi uzatılmamıştır. Yine Kerimov 2000 yılında yapılan Bakü zirvesine katılmamıştır. Özbekistan'la ilişkiler ancak 2000 yılında yapılan üst düzey görüşmelerle düzelme yoluna girmiştir.²⁹

²⁶ Stéphane A. Dudoignon, *a.g.e.*, ss. 126-127.

²⁷ Abdülhamit Bilici, Erhan Başyurt ve Kadir Dikbaş, "1991'den 2001'e Bağımsızlığın 10 Yılı", *Aksiyon*, Sayı 333, (21-27 Nisan 2001), s. 34.

²⁸ Mango, *a.g.e.*, ss. 133-134.

²⁹ Bilici Başyurt ve Dikbaş, *a.g.m.*, s. 37.

Türkiye Şah devrilene kadar İran'ı, Arap milliyetçiliğini engelleyici bir güç olarak görüyordu. Günümüzde İran da Arap milliyetçiliğine düşmandır. Aynı zaman da laik sisteme de düşmandır. İran ajanları, Türkiye'deki tanınmış laiklerin öldürülmeleriyle ilgilidirler. Türkiye de İran İslam cumhuriyetini, Orta Doğuda zararlı ve dengeleri bozucu bir güç olarak görmektedir. Türkiye, İran'la olan karlı alışverişini sürdürmek için elinden geleni yapmıştır ve yapmaktadır. İki ülke, üç yüzyıldır barış içinde yaşıyor olsa da gerçek bir işbirliği ender olarak yapılmıştır. Şah baştayken bile batıyla olan bağlantılarında Türkiye'ye uğramamayı tercih etmiştir. İran-Türkiye petrol ve gaz boru hatları projesi bir sonuç vermemiştir; çünkü Şah, Körfezden doğrudan ihracat yapmayı ve Sovyetler Birliği'ne gaz sağlamayı yeğlemiştir. Bağdat Paktına , CENTO'ya ve bölgesel işbirliğine teşvik etmede yeterli olmamıştır. Bugün ekonomik İşbirliği örgütüne ortak üyeliğin de hiçbir önemi yoktur. Türkiye ile İran sınırlı bir anlaşmaya varabilir ama İran'a özellikle de bir Türk dostu olarak güvenilemez.³⁰

2001 yılı başında Başbakan yardımcısı Devlet Bahçeli ve Meclis başkanı Ömer İzgü ard arda Orta Asya gezilerine çıkmıştır. Bu geziler oldukça renkli geçse de somut ilerlemeler kaydedilememiştir.

Orta Asya'ya yönelik en başarılı çalışmalar Turgut Özal döneminde gerçekleştirilmiştir.

Turgut Özal'ın Türkiyeyi bölgesel bir güç merkezi haline getirme çabalarına değinen Andrew Mango, bu konuda şu görüşlere yer vermektedir.

“Türkiye’de geniş bir kesim, Türkiye’nin artık bir bölgesel güç olabilecek kadar güçlü olduğuna inanmakla birlikte halkın tümü, bu gücü kullanmakta yarar görmemektedir. Ağustos 1991’de Irak’ın Kuveyt’i işgalinin ardından çıkan Körfez krizi, Özal’a, uluslararası hukuku sağlamak için oluşturulan ittifak koalisyonuna dahil olma fırsatını vermiştir. Özal, Irak’ın bloke edilmesinde tereddüt etmemiştir. Oysa Türkiye , ihtiyacı olan ham petrolün çoğunu Irak’tan sağlıyordu; Irak’la gelişen ekonomik ilişkileri vardı. Ve Körfez ülkeleriyle olan ticaretini Irak aracılığıyla sürdürüyordu.

³⁰ Mango, a.g.e., s. 139.

Özal ülke içindeki yoğun itirazların üstesinden gelerek yurtdışına asker göndermek ve Türk topraklarına yabancı asker yerleştirmek için Meclisten gerekli izni sağlamıştır. Sonuçta, bu savaşta hiçbir Türk birliği yer almamıştır. Özal, en azından simgesel bir askeri katkıyı desteklerken genelkurmay, onu vazgeçirmek için her şeyi yapmıştır. Buna rağmen, Türkiye'nin askeri müdahalesine karşı duyulan korku, Irak ordusunun önemli bir kısmının Türk sınırlarında kalmasını sağlamıştır. Türkiye'nin daha dolaylı bir katkısı ise, müttefik savaş uçaklarının saldırı operasyonu için Türkiye'nin güneyindeki ortak NATO üslerinin kullanılmasıdır. Özal, Birleşmiş Milletlerin yanında yer alarak sadece Türkiye'nin bu çatışmadan en az zararla kurtulmasını değil, aynı zamanda gelecekteki bir Ortadoğu barışında Türkiye'ye bir ses kazandırmayı da umuyordu. İlk umut, Türkiye'nin Suudi Arabistan petrolü alması şeklinde gelişti. Özal'ın politikasının müttefiklerin Kürt sorununu daha iyi anlamasını sağladığı tartışılabilir. Fakat Özal'ı eleştirenler, bu zorlukları şiddetlendirenin, öncelikle ittifak politikası ve Özal'ın bunu desteklemesi olduğunu öne sürmektedirler.”³¹

Coğrafi olarak İran şanslıdır. Tacikistan kültürel olarak İran'a yakındır, diğerleri Türkiye'ye. Azeriler, İran'ın birleşik Azerbaycan'a şiddetle karşı çıkması nedeniyle Türkiye'ye yakınlaşmışlardır. Ekonomik olarak İran daha şanslıdır. Batıyla köprü olarak Türkiye öndedir.³² İran'ın O.A.T.C. ile var olan kara sınırları ve bu cumhuriyetlerin ulaşabilecekleri tek deniz olan Hazar Denizine sınır olması önemli avantaj sağlamaktadır. İran, Basra Körfezine ulaşmada bazı Orta Asya Cumhuriyetlerine uygun çözümler sunmaktadır.³³

Türkiye'nin, Türk cumhuriyetleri ile ticaretinin yükselen bir seyir izlediğini söylemek zordur. Şu anki seviye 1997 ve 1998'deki seviyenin altındadır. Türkiye'nin 1992'de açtığı 1,2 milyar dolar tutarındaki eximbank kredileri, bu ülkelerle ticarete katkı sağlamış ancak geri ödemelerde yaşanan sorunlar ilişkileri zora sokmuştur.³⁴

³¹ Mango, a.g.e., ss. 134-135.

³² Landau, a.g.e., s. 291.

³³ Muhammed – Rıza Celili, a.g.e., s. 243.

³⁴ Bilici Başyurt ve Dikbaş, a.g.m., s. 38.

Cumhuriyetler Ocak 1992'den itibaren BM.'e kabul edilmişlerdir. Türkiye, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği konferansı, Türkiye, Pakistan, İran arasında 1985'te yenilenen ECO. ve KEİB.' nde, İKÖ'de bu cumhuriyetlerin Bulunmasını desteklemiştir.³⁵

Türkiye'nin siyasal kadroları da, Türkiye'yi bölgesel bir güç haline getirebilecek birikimden oldukça uzaktadırlar. Tüm Dünya'nın Ortadoğu ile ilgilendiği bir dönemde Türkiye'nin Vahit Halefoğlu dışında Arapça bilen etkili diplomatının olmayışı da bunun açık bir göstergesidir.³⁶

Kazakistan ve Özbekistan zenginliklerini diğerleriyle paylaşmaya istekli değildirler. 5 ülke birbirleriyle karşılıklı ekonomik işbirliği anlaşmaları imzalamaya başlamışlardır. Nisan 1992'de Bişkek'te bir araya gelip ortak bir siyaseti benimsemek ve ekonomik planlamayı koordine edecek bir banka kurmak planlanırken Tacikistan katılmayı reddetmiştir. 1 ay sonraki Aşkabatta yapılan ECO toplantısına Kazakistan Gözlemci olarak katılmış ve imza atmamıştır. 30-31 Ekim 1992'de 5 Müslüman ülke Cumhurbaşkanı ile Ankara'da yapılan zirve öncesi Orta Asya cumhurbaşkanlarından 4'ü Ankara'da Rus büyükelçiliğinde bir araya gelmiş ve Türk ortak pazarı konusunda uyarılmışlardır. Kazak ve Türkmen Cumhurbaşkanı işbirliğinin din ve etnik kökene dayanmaması gerektiğini söylemişlerdir. Kazakistan ve Türkmenistan İran körfezine ulaşmak üzere boru hattı anlaşmalarını ayrı ayrı imzalamışlardır.³⁷

Türkiye'de Mavi Akım lobicileri bu proje ile Türkiye'nin doğal gaz ihtiyacının karşılanacağını konuşurken, Rusya ve İran ortak bir proje ile Türkmen doğalgazının önce Ermenistan'a sonra Gürcistan ve Ukrayna'ya ulaştıracak boru hattı için anlaşmış bulunmaktadır. İran, Orta Asya petroleri için de boş durmamaktadır. Kazak petroleri yüksek kükürt içerdiği için bunları işleyecek rafineri kurabilmek için çalışmaktadır. İran diğer taraftan kendisine uygulanan ABD ambargosunu kırmak için olağanüstü çaba harcamaktadır. İran uluslar arası oyunun

³⁵ Landau, a.g.e., s. 294.

³⁶ Güzel, a.g.m., s. 21.

³⁷ Landau, a.g.e., ss. 295-298.

çok boyutlu olduğunun bilinci ile hareket ederek kazancı olmasa bile zarar etmemek adına yatırım yapmaktadır.³⁸

Türkiye Orta Asya petrollerinin taşınması konusunda gündeme gelen Bakü-Ceyhan boru hattı projesinde ABD'nin desteği ile ilerleme çabasıdadır. Ancak gün geçtikçe bu konuda somut ilerlemeler görülmezken, proje maliyetinin yüksekliği gibi bahaneler gündeme gelmektedir. Daha önce Bakü- Ceyhan hattına Kazakistan'ın da bağlanması gerektiğini ifade eden Nazarbayev, şimdilerde petrolün Çin üzerinden taşınmasından umutlu olduğunu söylemektedir. Mavi Akım projesi nedeniyle Türkmen doğal gazının Türkiye'ye getirilmesi sürüncemede kaldığından Türkmenbaşı sert mesajlar göndermektedir.³⁹

İran, Orta Asya'da etkin olabilmek için rejim ihracından vazgeçerek çok yönlü ilişkilere girişmiştir. Coğrafi yakınlık kozunu çok iyi kullanarak bölge ülkelerinin dışı açılımında etkin rol almaya çalışmaktadır. İran, rejim ihraç etmesinin önündeki engelleri çok iyi görerek bu iddiasından vazgeçmiş görünmektedir. Bu ülkeler, İran'ın en etkin olduğu Tacikistan dahil olmak üzere sünnidirler, şii olan Azerbaycan'da da dini duygular çok zayıftır.⁴⁰

İran, Rusya ile rasyonel çıkar ilişkisine girerken bölgenin iç yapısını ve dengelerini iyi etüd eden bir yaklaşım sergilemiştir. Bu şekilde islami gelişimden korkan bölgedeki siyasi elitin bile İran karşıtı politika izlememelerini sağlamıştır.⁴¹

Tahran ulemasından Ayetullah Moşkeni Tacik islamcılarına seslenirken öğrencilerini Türkiye yerine Tahran'a göndermelerini istemekte ve İran'ın Amerika'ya ve Amerikan yanlısı Vehhabilere de karşı olduğunu söylemekle Tacikistan'a yönelik İran'ın çabasının farklılığını ortaya koymuştur. Aynı İran Azerbaycan'da şii kartını oynarken Tacikistan'da Fars milliyetçiliğine yönelmekte ve

³⁸ Güzel, a.g.m., ss. 42-44.

³⁹ Mehmet Şükrü Güzel, "Orta Asya Rüyası'nın Somu", *Ekovizyon*, Yıl 3, Sayı 28, (Mayıs 2000), ss. 19-20.

⁴⁰ Ahmet T. Kuru, "Uluslararası Ortam ve Bölgesel Entegrasyon Teorileri Işığında Türk Birliği Meselesi", *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, Editör, Mim Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999, ss. 181-182.

⁴¹ Ahmet Davutoğlu, "Orta Asya'daki Dönüşüm, Asya İçi Dengeler ve Türkiye", *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Sayı 15, s. 917.

şii propagandasından kaçınmaktadır. İran'ın daha çok önem verdiği Türkmenistan ve Özbekistan'a ise nüfuz edebilmesi daha zordur.⁴²

İran, Meşhed – Tecen demiryolu projesi, Azerbaycan ve Kazakistan ile petrol nakli konusunda yaptığı anlaşmalarla kolayca devre dışı bırakılmayacağını göstermiştir. İran aktif diplomasiye dayalı politikasında oldukça başarılı olmuştur. Türkiye ise stratejisini sadece ABD'nin desteğine dayayıp, bölgesel yapılanma ve dengeleri gözardı ettiğinden fatura öder duruma düşmüştür. ECO ve KEİ gibi örgütleri etkili kullanmak yerine bölge dışı sisteme dayanması neticesinde avantajlı başladığı mücadelede önemli güç kaybına uğramıştır.⁴³

İlber Ortaylı'nın Türkiye'nin mücadelesine yön verebilecek güzel tesbitini buraya almak faydalı olacaktır.

“Orta Asya'ya adım atan, Türk dilini bilmelidir. Türkiye'de elli yıl önceki gazeteleri okuyamayan biri Orta Asya'daki lugatçaya intibak edemez. Elli yıldır öldürmekte olduğumuz Farsça tetkiklerini ve Farsça bransını diriltmek bir yana, eski İran tetkikleri kurup geliştirmeliyiz.”⁴⁴

⁴² Stéphane A. Dudoignon, a.g.e., s. 127.

⁴³ Ahmet Davutoğlu, A.g.m., ss. 917-918.

⁴⁴ İlber Ortaylı, “Orta Asya'ya Açılmak”, **Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı I**, Sayı 15, (Mayıs Haziran 1997), s. 47.

SONUÇ

Orta Asya cumhuriyetleri beklenmedik bir anda gelen bağımsızlığın sevincini yaşamaya fırsat bulmadan bir taraftan ekonomik, siyasi kendi iç sorunlarını çözme çabasına girişirken diğer taraftan başta büyük petrol devleri olmak üzere pek çok ülkenin nüfuz mücadelesi alanına girmişlerdir.

Cumhuriyetler bağımsızlığın verdiği heyecanla en büyük sermayeleri olan petrol ve doğalgazı Dünya piyasalarına arz etme çabasına girişirken bölge üzerinde hesapları olan ülkelerde kendi cephelerinden bakarak daha çok kazanç elde etme çabasındadırlar.

ABD, Ortadoğuda kurduğu düzeni burada da kurmadan Orta Asya petrollerinin dış pazara açılmasında pek istekli değildir. Düşen petrol fiyatlarını artırma çabasında olan petrol şirketlerinin de baskısı üzerine eklenince ABD bu işi mümkün olduğunca geciktirmeye çalışmaktadır. Orta Asya'daki tüm mücadelesini ABD desteğine endeksleyen Türkiye'ye de beklemek düşmektedir. Öyle ki Türkiye için hayati önem taşıyan Bakü-Ceyhan boru hattı bile bu yavaşlık yüzünden tehlikeye düşmektedir.

Orta Asya'da Türkiye'nin tarihi rakipleri olan Rusya ve İran ise genelde beraber ve oldukça gerçekçi hareket ederek bölgede etkin olma çabasındadırlar. Rusya, özellikle Putin'in devlet başkanı seçilmesinden sonra Orta Asya üzerinde Çar Petro tarafından oluşturulan emperyalist emellerine geri dönmüştür. İran kendini Pers imparatorluğunun varisi olarak görmekte, Orta Asya üzerinde çok yönlü, reel çalışmalar yürütmektedir.

Türkiye ise her ne kadar "Adriyatikten Çin settine büyük Türkiye" sloganı ile yola çıksa da bu hayale ulaşmada gerçekçi adımlar atmada çok pasif kalarak herşeyini ABD'nin insiyatifine bırakmış durumdadır. Bununla da kalmayıp Orta Asya'ya yönelik çalışmalarda reel davranılmadığı gibi, gerçekleştirilemeyen iddialı sözlerle işlerin yürütüleceği zannına kapılmıştır. Bağımsızlıktan hemen sonra Türkiye'nin bugüne göre aktif kabul edilebilecek çalışmalarına bakarak Türkiye'den çok şeyler uman Orta Asya cumhuriyetleri de yavaş yavaş kendi ayakları üzerinde durmaya başladıkları gibi Türkiye'ye

artık eski gözle bakmamaya da başlamışlardır. Türkiye Orta Asya politikasında yanlış üstüne yanlış yapmıştır. Azerbaycan ve Özbekistan ile neredeyse düşmanlığa varacak ölçüde sıkıntılar yaşanması, Mavi akım projesi ile Türkmenistan'ın gücendirilmesi Türkiye'nin Orta Asya'da elde edebileceğinin çok azı ile yetinmek zorunda kalmasına neden olmuştur.

Neredeyse Türklerin tarih sahnesine çıkışı ile birlikte başlayan Orta Asya üzerinde Türk- İran nüfuz mücadelesinin ikinci aktörü olan İran ise gerektiğinde geçici zararlara katlanarak tüm gücü ile bölgede etkinlik aramaktadır. Hatta bu uğurda devrim sonrası kendine biçtiği islam devrimi ihraç etme politikasından bile vazgeçmiş, daha gerçekçi olan ekonomik çabalara yönelmiştir. Politikasını değiştirerek şiiiler dışında pek ilgilenmediği Orta Asya'daki oluşumların tümüyle ilişki kurmaya çalışmaya başlamıştır.

Bu durumda Türkiye, İran'ın başarılı politikalarını da dikkatle inceleyerek bölgeye yönelik daha aktif ve gerçekçi politikalar üretmelidir. Türkiye, bölge ülkelerini iyi değerlendirir, yatırımlarını akılcı verilere dayandırırsa kısa zamanda İran'la mücadelesinde öne geçeceğine, bölgede etkin bir güç haline geleceğine inancımız tamdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Akagül, Deniz, “Türkdilli Cumhuriyetlerin Dünya Ekonomisine Katılmaları ve Türkiye’nin Rolü”, **Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1997.
- Akiner, Shirin, **Central Asia, Tradition and Change in Central Asia**, Londra: 1994.
- Akkam, Faruk, “Orta Asya’da Türkiye- İran Nüfuz Mücadelesi”, (Yayınlanmamış Y.L.T, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 1998.
- Aksoy, Meral, “Orta Asya’da Aral Denizi Krizi ve Çevre Sorunları”, **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı I**, Sayı: 15,(Mayıs Haziran 1997).
- Aras, Bülent, “İsrail’in Yeni Stratejisinde Orta Asya ve Kafkasya’nın Yeri”, **Avrasya Dosyası 2**, Sonbahar 1996.
- Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914 - 1980**, 4.b., Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1987.
- Avşar, B. Zakir ve Solak, Ferruh, **Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri**, 2.b. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Aydın, Aydın, “Orta Asya Petrolü Üzerine Zor Bir Senaryo, Hazar-Akdeniz Mega Projesi”, **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı I**, Sayı 15, (Mayıs Haziran 1997).

- Bacık, Gökhan, “Türk Cumhuriyetlerinin Kimlik Sorunu”, **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, Edit. Mîm Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.
- Barthold, V.V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Benningsen, Alexander ve Lemercier, Charter, **İslam in the Soviet Union**, Londra:1967.
- Bilici, Abdülhamit, Başyurt, Erhan ve Dikbaş, Kadir, “1991’den 2001’e Bağımsızlığın 10 Yılı”, **Aksiyon**, Sayı 333, (21-27 Nisan 2001).
- Brzezinski, Zbigniew, **Büyük Satranç Tahtası: Amerika’nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gerekleri**, Çev. Ertuğrul Dikbaş ve Ergun Kocabıyık, 2.b., İstanbul: Sabah Kitapları, 1998.
- Budak, Feyzullah, **Orta Asya Mektupları**, Ankara: Sevinç Matbaası, 1994.
- Budak, Feyzullah, **Kazakistan Dünü,Bugünü, Yarını**, Ankara: Ocak Yayınları, 1999.
- Cavlan, Turan, “1992-1993 Arası Türkiye ve İran’ın Orta Asya’ya Bakışı ve Uygulanan Politikalar”, **Özgür Üniversite Forumu**, Sayı 10, (Ocak- Mart 2000).
- Celili, Muhammed- Rıza, “Transkafkasya ve Orta Asya’daki Gelişmeler Karşısında İran”, **Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1997.
- Czégledy, Károly, **Bozkır Kavimlerinin Doğu’dan Batı’ya Göçleri**, Çev. Erdal Çoban, İstanbul: Özne Yayınları, 1998.

Cordier, Bruno de, "Ekonomik Yardımlaşma Teşkilatı: Soğuk Savaşın Kalıntıları Üzerinde Yeni Bir İpek Yolu mu?", **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, Edit. Mim Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.

Cornell, Erik, **Türkiye: Avrupa'nın Eşiğinde**, Çev. Gülseren Ergün, İstanbul: Cem Yayınevi, 1998.

Davutoğlu, Ahmet, "Orta Asya'daki Dönüşüm, Asya İçi Dengeler ve Türkiye", **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı I**, Sayı: 15, (Mayıs Haziran 1997).

Demir, Abdullah, **Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler**, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1998.

Demirer, Göksel N. ve Diğerleri, "Olanak ve sorunlarıyla Hazar Sorusu", **Özgür Üniversite Forumu**, Sayı 10 (Ocak- Mart 2000).

Dikkaya, Mehmet, "Türk Cumhuriyetleri Enerji Kaynakları: Yeni Büyük Oyunun Temel Dinamikleri", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 1, Sayı: 3, (Kasım Aralık 1999 Ocak 2000).

Dudoignon, Stéphane A., "Orta Asya'da Siyasal Değişmeler ve Tarih Yazımı", **Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1997.

Dudular, Ercan, "İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası", **Avrasya Dosyası**, Cilt 2, 1995.

Erol, M.Seyfettin, **Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri**, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1999.

Frank, Andre, **The Centrality of Central Asia**, Amsterdam: 1992.

Gökırmak, Mert, “Türkiye-Rusya İlişkileri ve Petrol Taşımacılığı Sorunu: Jeopolitik Bir Değerlendirme”, **Değişen Dünya ve Türkiye**, Der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1996.

Güçlü, Sami, “Türk Dünyasıyla Eğitim ve Kültür Alanındaki İlişkilerimiz”, **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı I**, Sayı 15, (Mayıs-Haziran 1997).

Gül, Atakan, ve Gül, Ayfer Yazgan, **Avrasya Boru Hatları ve Türkiye**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.

Gündoğdu, Abdullah, “Türkiye ile Türk Dünyası Arasındaki Münasebetlerin Tarihi Arkaplanı”, **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı I**, Sayı 15, (Mayıs- Haziran 1997).

Gürün, Kamuran, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1984.

Güzel, Mehmet Şükrü, “Orta Asya Rüyasının Sonu”, **Ekovizyon**, Yıl: 3, Sayı 28, (Mayıs 2000).

Güzel, Mehmet Şükrü, “Bakü-Ceyhan’a İran Kısıkaçı”, **Ekovizyon**, Yıl: 3, Sayı 28, (Mayıs 2000).

Hâvend, Feridun, “İran’ın Bölgesel Ekonomi Politikasının Yeni Yönelimleri”, **Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1997.

Hayit, Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, Çev. Abdülkadir Sadak, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.

İlker, Enis, “Tamraz İran’da Sahnede”, **Yeni Düşünce**, Sayı: 2000/11

- Kafesoğlu, İbrahim, “Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya’da Kurulmuş Türk Devletleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Cilt 1, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Karpat, Kemal H., “Orta Asya Devletleri Türkiye ve İran’ın Dış Politikaları”, **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II**, Sayı 16,
- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
- Kurt, Hasan, **Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)**, Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Kuru, Ahmet T., “Uluslararası Ortam ve Bölgesel Entegrasyon Teorileri Işığında Türk Birliği Meselesi”, **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, Edit. Mim Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.
- Kuru, Ahmet T., “Türkiye’nin Orta Asya’ya Yönelişi: Dokuz Asır Sonra Politika Değişimi”, **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, Edit. Mim Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.
- Kut, Gün, “Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Uluslararası Ortam”, **Bağımsızlığın İlk Yılları**, Der. Büşra Ersanlı Behar, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Kut, Şule, “Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları” **Bağımsızlığın İlk Yılları**, Der. Büşra Ersanlı Behar, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Landau, Jacob M., **Pantürkizm**, Çev. Mesut Akın, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.

- Mango, Andrew, **Türkiye'nin Yeni Rolü**, Çev. Erhan Yükselci ve Şükrü Demircan, Ankara: Ümit yayıncılık, 1995.
- Merçil, Erdoğan, **Müslüman – Türk Devletleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Monteil, Vincent, **Sovyet Müslümanları**, Çev. Mete Çamdereli, İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.
- Mütercimler, Erol, **21. Yüzyıl ve Türkiye “Yüksek strateji”**, İstanbul: Erciyaş Yayınları, 1997.
- Nasır, Seyyid Hüseyin, “Islamic Unity, The Ideal and Obstacles in the Way of its Realization”, **İlim ve Sanat**, Sayı:44, (Mayıs 1993).
- Nezihoğlu, Halim, “Bağımsızlıktan Günümüze Rusya- Türk Cumhuriyetleri İlişkileri”, **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, Edit. Mim Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.
- Ocak, Kemal, **Dünyada Türk Cumhuriyetleri Türk Halkları**, Ankara: Düzgün Yayıncılık, 1999.
- Ortaylı, İlber, “Orta Asya'ya Açılmak”, **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı I**, Sayı: 15,(Mayıs Haziran 1997).
- Özey, Ramazan, **Dünya Platformunda Türk Dünyası**, 3.b., İstanbul: Aktif Yayınevi, 1999.
- Özbaş, Emin, “Türk Devletlerinde Nükleer Kirlenme”, **Tarih Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi**, Sayı 2000/06-162.
- Özdoğan, Günay Göksu, “Uluslaşmanın Dinamikleri”, **Bağımsızlığın İlk Yılları**, Der. Büşra Ersanlı Behar, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

Özsağlam, Muhittin Tolga, “Tacikistan İç Savaşı”, **Özgür Üniversite Forumu**, Sayı 10.(Ocak- Mart 2000).

Pamir, A. Necdet, **Bakü-Ceyhan Boru Hattı Orta Asya ve Kafkasya’da Bitmeyen Oyun**, Ankara: ASAM, 1999.

Raşid, Ahmed, **Orta Asya’nın Dirilişi, İslam mı, Milliyetçilik mi?**, Cep Kitapları, 1995.

Rızvan, Nazım, “20. Asrın Evvellerinde Güney Azerbaycan Dramasında Türkçülük Meseleleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 104, (Ekim 1996)

Roux, Jean-Paul, **Türklerin Tarihi Büyük Okyanus’tan Akdeniz’e İki bin Yıl**, Çev. Galip Üstün, 6.b., İstanbul: Milliyet Yayınları, 1998.

Roy, Olivier, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Metis yayınları, 2000.

Saray, Mehmet, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, 2.b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

Saray, Mehmet, **Kırgız Türkleri Tarihi**, İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993.

Saray, Mehmet, **Özbek Türkleri Tarihi**, İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993.

Sarıbrahimoğlu, Lale, **Kurt Kapanında Kısır Siyaset**, Ankara: İmge Kitabevi, 1997.

Sertel, Yıldız, **Savaş Rüzgarları Savaşlar, Küreselleşen Emperyalizm, Bunalım**, İstanbul: Belge yayınları, 1999.

Sobhani, S.Rob, “President Clinton’s Iran Option”, **Caspian Crossroads Magazine**, Sayı 1, (Kış 1995).

- Swietochowski, Tadeutz, "Atatürk ve Transkafkasya", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı XIII, Çev. Hasan Mert, (İzmir 1998).
- Tanilli, Server, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş**, Cilt 1, 5.b., İstanbul: Cem Yayınevi, 1994.
- Tanilli, Server, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş**, Cilt 4, 3.b., İstanbul: Cem Yayınevi, 1994.
- Uluçay, M.Çağatay, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1975.
- Ülkü, İrfan, **Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan**, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000.
- Üstel, Füsün, "Türk Ocakları ve Dış Türkler", **Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1997.
- Yalçınkaya, Alaeddin, **Sömürgecilik - Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)**, İstanbul: Timaş Yayınları, 1997.
- Yeni Avrasya**, Sayı 2001/03, (Mart 2001).
- Yerasimos, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Yusuf, Sayit, "Türkiye'nin Türk Dünyasındaki Ekonomik Girişimleri", **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı I**, Sayı: 15,(Mayıs Haziran 1997).
- Zaim, Sabahaddin, **Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması**, 2.b., İzmir: Nil Yayınları, 1997.
- Zaim, Sabahaddin, "İslam Dünyası ve İslam Birliği", **İlim ve Sanat**, Sayı 44, (Mayıs 1993).

ÖZGEÇMİŞ

Abdusselim Balcı,

1966 yılında Trabzon ili Köprübaşı ilçesinde doğdu. İlk öğrenimini Samsun ili Dereler Köyü İlkokulunda, Orta öğrenimini Samsun'da tamamladı. Lisans öğrenimini 1984-1988 yılları arasında Uludağ Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümünde yaptı.

1989-90 yıllarında yedek subay olarak askerliğini yaptı. Askerlik görevinden sonra Ondokuzmayıs Üniversitesi'nde memur olarak işe başladı. 1997 yılında öğretmen olarak Kocaeli iline atandı.

1998 yılında Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyasi Tarih Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı.

Halen Kocaeli iline bağlı İshakçılar İlköğretim Okulunda sınıf öğretmeni olarak görev yapmaktadır.